ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

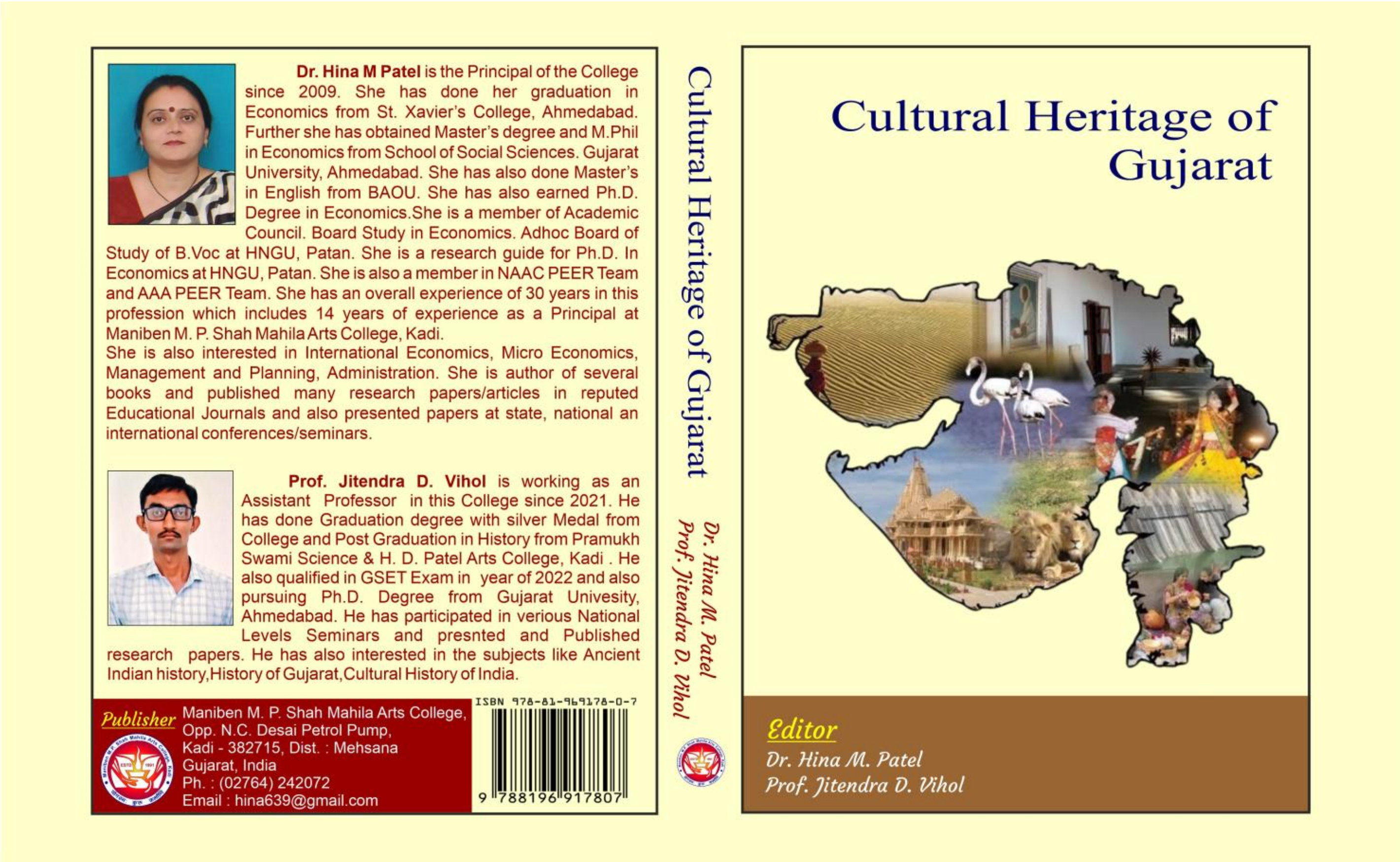

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

Cultural Heritage of Gujarat

Dr. Hina M. Patel

Prof. Jitendra D. Vihol

Edited book for Proceedings of National Level Virtual Conference

“Cultural Heritage of Gujarat”

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College

Publisher

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

Published by:

MANIBEN M. P. SHAH MAHILA ARTS COLLEGE,

Opp. N. C. Desai Petrol Pump,

Kadi - 382715, Dist - Mehsana,

Gujarat, India

Ph.: (02764) 242072

E-Mail: hina639@gmail.com

Published - 2024

© Reserved

ISBN: 978-81-969178-0-7

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form or by any mean without permission in writing from the publisher.

Published at: Kadi

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

Preface

Dear Reader,

State in the western part of India, Gujarat presents a rich treasure of culture and heritage that has been woven through centuries of history. This state is a captivating blend of tradition and modernity, where ancient customs harmoniously coexist with contemporary influences. The strategic location, long coastline, centuries old sculptures-handicrafts-arts-festivals and globally recognized sits are the gifts that make the state stand out.

Gujarat's cultural landscape is adorned with a plethora of festivals, art forms and rituals. The state's most famous festival, Navratri, showcases exuberant Garba and Dandiya Raas dances, accompanied by rhythmic music that reverberates through the night. The festival not only celebrates religious significance but also unites people in joyful revelry.

The volume contents consist of diffrent culture of Gujarat State. This volume include 12 research papers make a valuable contribution to understand the cultural heritage of Gujarat.

We have made an effort here, so that today's young generation can read and understand the different cultural heritage of Gujarat by reading this book. This is one of our effort to understnading of cultural heritage of Gujarat arise in your life.

A generous theme considered by this book, as this is the main concern of most of the researchers nowadays, directions for the future of teaching can be unified by working together – the opening chapter reveals a unified vision of authors of different national background and using different research methodology on the same challenging idea – "Cultural Heritage of Gujarat".

Dr. Hina M. Patel, and
Prof. Jitendra D. Vihol

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

CONTENTS

Sr. No.	Title & Author	Page No.
1	Cultural Heritage of Gujarat Exploring the Vibrant Festivals, Art, Music, Sculpture and Architecture Dr. Sejal B. Patel	1
2	ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિ વારસો ડૉ. વર્ષાબેન સી. બ્રહ્મભટ્ટ પ્રા. માનસી પરેશકુમાર પટેલ	12
3	ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો ડૉ. પૂર્વી દેસાઇ	17
4	Cultural Heritage of Gujarat Prof. Harsukh H. Parmar Ms. Bhartiben R. Prajapati	21
5	Surya's Sectarian Saga: Temples Leading to the Masterpiece at Modhera Kanan Ramkrishna Mistry	26
6	ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વારસામાં પરંપરાગત લોક મેળાઓનું સ્થાન અને મહત્વ પ્રા. વિપુલકુમાર એ. સોલંકી	33
7	ભારતમાં આદિવાસીઓની માન્યતાઓ અને સંસ્કૃતિનું એક વિશ્લેષણ ડૉ. જલ્પાબેન વી. પ્રજાપતિ ડૉ. જૈમિની સી. સોલંકી	44
8	માંડલનગરના પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થાપત્યો નીતિનકુમાર બી. પટેલ	49
9	ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિ ધોળાવીરા ડૉ. હસમુખ એમ. સોલંકી ડૉ. અપેક્ષા નીતિનકુમાર પંડયા	54
10	આમલિયા ડુંગરનો મેળો ડૉ. ભુમિકાબેન બી. વસાવા	58
11	ગુજરાતનું વિશ્વાસનીય અભીલેખિક સાધન ગિરનારનો શિલાલેખ ડૉ. નરેશ જે. પરીખ	62
12	Cultural Heritage of Gujarat Prof. Sanobar Shekh Prof. Ashwini R. Barbate	66

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

Culture and Heritage of Gujarat: Exploring the Vibrant Festivals, Art, Music, Sculpture and Architecture

Dr. Sejal B. Patel
Adhyapak Sahayak,
Department of Economics,
Anand Commerce College, Anand, Gujarat - 388001

Introduction

Gujarat is India's fifth-largest state and is situated on the western coast. For decades, the state has managed to preserve its rich history, culture, and customs. Gujarat, the ninth most populated state in India, is easily recognizable for its vibrancy, colour, and friendliness. Gujarat is a treasure trove of cultural history and rich heritage. The remarkable size of the monuments and buildings constructed with antiquated technology makes them stand out. For instance, the vibrant palaces of the Dawoodi Bohra Muslim community in Siddhpur provide as a visual representation of centuries-old remnants. In the eighteenth century, the Gaekwad royal family founded their empire in the old city of Baroda, which is now known as Vadodara. This city is home to the sprawling Lakshmi Vilas Palace, which showcases Indo-Saracenic architecture. There are numerous other exquisite palaces that offer important insights into the history of architectural marvels, such as Naulakha Palace, Prag Mahal Palace, Vijay Vilas Palace and Lakhota Palace.

What is Culture and heritage?

Cultural development is a historical process. Our ancestors have learned many things from their ancestors. With time he added to it through his experiences. He left out what was unnecessary. We also learned a lot from our ancestors. As time passes, we keep adding new thoughts, new feelings to them and similarly we keep leaving what we do not consider useful. In this way culture is transmitted from one generation to the next. The culture we receive from our ancestors is called cultural heritage. This heritage exists at many levels. The culture that humanity as a whole has adopted as heritage is called the heritage of humanity. A nation also inherits culture which is called national cultural heritage. Cultural heritage includes all those aspects or values that humans have received from their ancestors from generation to generation. Those values are revered, protected and preserved with unbroken continuity and future generations are proud of.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

Some examples will prove helpful in clarifying the concept of inheritance. Taj Mahal, Swami Narayan Temple (Gandhi Nagar and Delhi), Red Fort of Agra, Qutub Minar of Delhi, Mysore Palace, Jain Temple of Dilwara (Rajasthan), Dargah of Nizamuddin Auliya, Golden Temple of Amritsar. Shishganj Gurudwara in Delhi, Sanchi Stupa, Christian Church in Goa, India Gate etc. are important places of our heritage and should be preserved in any way.

Apart from these architectural creations, buildings and artefacts, intellectual achievements, philosophy, texts of knowledge, scientific inventions and discoveries are also part of the heritage. In the Indian context, the contribution of Baudhayana, Aryabhata and Bhaskaracharya in the field of mathematics, astronomy and astrology, of Kanad and Varahamihir in the field of physics, Nagarjuna in the field of chemistry, Sushruta and Charak in the field of medicine, Patanjali in the field of yoga is our Indian contribution. There are rich treasures of cultural heritage. Culture is changeable but our heritage is not. Each of us who belongs to a culture or a certain group may take cultural traits from another community/culture, but our association with the Indian cultural heritage will not change. Our Indian cultural heritage will keep us bound to each other as Indian literature and scriptures like Vedas, Upanishads, Geeta and Yoga etc. have contributed in the progress of civilization by providing right knowledge, right action, behaviour and practice as a complement to civilization. Is.

Importance of Culture in Human Life

Culture is closely related to life. It is not an external object nor an ornament that humans can use. It's not just a touch of colour either. This is the quality that makes us human. Without culture there would be no humans. Culture is continuously linked to traditions, beliefs, style of life, spiritual aspect and material aspect. It teaches us the meaning of life, the way to live life. Man is the creator of culture and at the same time culture makes man human.

A fundamental element of culture is religious belief and its symbolic expression. We should respect religious identity, while also being aware of contemporary efforts to foster dialogue across religious beliefs, often referred to as intercultural dialogue. As the world becomes more connected, we are becoming more global and living on a broader global scale. We cannot think that there is only one way to live and that is the true path. The need for coexistence has also necessitated the coexistence of different cultures and beliefs. Therefore, before we make any such mistake, it would be better if we know other cultures as well as our own culture well Understand. How can we discuss about other cultures unless we also understand the values of our own culture? Truth, Shiva and Sundar are three eternal values

which are closely related to culture. It is culture that brings us closer to the truth through philosophy and religion. It provides beauty in our lives through arts and makes us aesthetic-feeling human beings; It is culture that makes us moral human beings and brings us in close contact with other human beings and at the same time teaches us the lessons of love, tolerance and peace.

Culture and Heritage of Gujarat

Gujarat – Gurjbhoomi – Karmabhoomi of Lord Shri Krishna – Birthplace of Father of the Nation Mahatma Gandhi and Iron Man Sardar Vallabhbhai Patel. The spiritual roots of Gujarat are very deep. Gujarat is rich in rich, rich and priceless heritage of history, lore and culture. Pilgrimages and pilgrimages of Gujarat are prominent parts of our culture, so it was from here that the first Gujarati people left for trade.

The people of Gujarat are courageous and adventurous, modest in nature, sophisticated, insightful, loving, full of patriotism, chivalrous and woman-respecting and friendly manners. For the people here, Telangana poet Vaikantadhvari said in the seventeenth century: 'This Gurjar country is a sight to behold. It is like heaven, full of all wealth – its pages honeyed with camphor and sweet betel leaves adorn the faces of the youth. Various divyambars assume it. Wears ornaments of glittering gems. The beauty of the women here is also unparalleled. Their faces are lotuses and their eyes are blue lotuses.' These words uttered by Vaikantadhvari, the poet for Gurjarbhoomi, are meaningful. Generally, the personality of a social group has its foundation in the distinctiveness of its inhabitants. Regionalism is determined by dress, customs, food, dialect, mental attitudes, etc., and these are also traditional cultural traits. Due to which Gujarat has become rich in cultural field. Cultural heritage includes language, literature, art, religion, culture, sculpture-architecture etc.

If you want to find the roots of Gujarati literature, if you want to see a glimpse of the heroism and enthusiasm of the Gurjar people, you can find it from Acharya Shri Hemchandrasuri's book 'Siddha Hem'. 'Bharateshwarbahudhali Dhor' (1169 AD) is the first work in Old Gujarati, among the post-Jain poets before Narasimha can be counted Sridhar Vyas, Bhima and Abdur Rahman. Asait wrote and performed Bhavai's Vesho by combining all four elements of singing, playing, dancing and acting. Gujarati literature flourished with the rise of Narasimha Mehta (1410-1480 AD). The poets of Narasimha, full of devotion, will live on in the Gujarati language as long as there are feelings of love and devotion in the human heart. Then Meeran, Premananda and Shamal in the seventeenth-eighteenth centuries are remembered for their devotional and evocative hymns (Meeran), Vedhak Chhappa (Akho) with

luscious tales and charming stories. Among the post-Shamal poets, mentionable goddess devotees Vallabh Mewado, Pritam, Ratno, Bapu Saheb Gaekwad, Chabkha Narar Bhojo and Girdhar come.

Dayaram, the star of medieval literature, gave us Garabis and gave us a form of Prelamakshna bhakti. The medieval literary journey ends in the archaic age. In which religious, social, political, literary and cultural aspects are touched. While advocates of social reform like Durgaram, Mahipatram, Narmad, Govardhanram, Manilal and Anandshankar sought self-denial. Gujarati literature was steeped in mysticism at the hands of Dalpatram, followed by Navalram, Bholanath Sarabhai, Mahipatram, Karsandas, Ichharam Suryaram Desai, Jahangir Marzban, Govardhanram, Manilal Dwivedi, Narasimharao Divetia, Ramanbhai Neelkanth, poet Kant, Kalapi, Dalpatram, poet Nanalal, Bal Vantarai Thakor and Mahatma Gandhi, the people's leader and the saviour of mankind, has the same contribution.

Then Kakasaheb Kalelkar, K.M. The arrival of Munshi, Late Desai, Dhoomketu, Dwiref, Zawerchand Meghani and Umashankar is an important literary event. So Sneharshmi, Sundaram, Ch. Mehta, Pannalal, Ishwar Petlikar, Madiya, Shivkumar Joshi, Prahlad Parekh, Rajendra Shah, Niranjan Bhagat, Priyankant Maniyar, Nalin Rawal, Hasmukh Pathak's novels and poems of 'Modernity' emerges fluently. So the poems of Balmukund Dave, Venibhai Purohit, Ushanas and Jayant Pathak and Harindra Dave and Suresh Dalak have combined the past and the present. Archaic writers have also enriched the Gujarati language. Chandrakant Bakshi, Raghuveer Chaudhary, Radheshyam Sharma, Madurai, Adil Mansuri, Srikant Shah, Madhav Ramanuja, Chinu Modi, Gunwant Shah, Bholabhai Patel etc. are equally important names.

If the Gujarati people take pride in their own language and self-culture, if they value the language, it will continue to progress and can be given a high position. Here, it is examining the various facets that characterize Gujarat and its people in order to fully grasp the state's variety and distinctive culture.

Fairs and Cultural Festivals of Gujarat

The major fairs are Modhera fair (Modhera - Mehsana district), Bhadarvi Poonam fair (Ambaji - Banaskantha district), Bhavnath fair (Girnar - Junagadh district), Tarnetar fair (Tarnetar - Surendranagar district) and Vautha fair (Dholka - Ahmedabad district). Gujarat is known for its vibrant cultural celebrations, which are a reflection of the diversity of its people. Visitors from neighbouring states travel to Gujarat to watch and take part in the state's magnificent celebrations of holidays such as Makar Sankranti, Rath Yatra, Rann Utsav, Diwali,

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

and Navratri Mahotsav. In remembrance of the villagers' chiefs and leaders who came together for the Durbar during British administration in India, the Dang Durbar Fair is held annually. The majority-tribal Dangs district is where it is being hosted. Mahadev Utsav, Bhadra Purnima Utsav, and Shamlaji Fair are a few other significant fairs that take place in the state. Rann Utsav is a celebration of the White Rann's inherent brightness, music, dance, and superb arts and crafts. The state's culture has been captured in all its hues through its deft execution and superb design.

Polo (Vijaynagar – Sambarkantha District), Kite Festival and Kankaria Carnival (Ahmedabad), Tana-Riri Festival (Vadnagar), Uttarardha - Dance Festival (Modhera), Ranotsava (Kutch) etc. Gujarat news There are cultural-tourist places.

Arts and Crafts of Gujarat

Gujarati artists provide the most exquisite and vibrant handicrafts. Gujarat has exceptional creative skill and prowess in jewellery, furniture, textiles with elaborate embroidery, and interior décor elements. Gujarat's handicrafts and arts play a significant role in maintaining the state's legacy and culture. The many handloom techniques and handicrafts include mirror work, appliqué, metal work, leather work, and patchwork. The bead art of places like Saurashtra and Khambhat is well known. Meenakari and Sankheda furniture demonstrate the people's exquisite taste in woodworking. Patola sarees have intricate, intricate patterns that give them a lovely, traditional style. Gujarat's oldest textile craft is gold thread zari embroidery, which dates back to the Mughal era. The old tribal Warli paintings and the lacquer paintings of the Khatris of the Kutch region should be mentioned.

Folk Art

From the Vedic period to the Middle Ages, the sagas of Khalanar who defeated the invasion of several tribes are alive in Gujarat in the form of folk art, folk music or folklore. Folk art is the art of the common people. These artists created art with a secular element, preserving the practical and religious tradition that appealed to the masses. This section also includes murals, sculptures, baked clay toys, embroidery, knitting etc. Making figures of animals and birds on beads, dust pictures, paper or wall. This should also include pictures or writings on tarpaulin. Also, folk artists are also doing the work of making beautiful decorations by gluing gar, filling with colourful clay, pasting abhala. The artists of the tribal caste in the eastern belt of Gujarat mainly know the art of making clay horses, toys, making idols of gods and goddesses, making murals etc. Self in folk music. The names of Hemu Gadhvi, Divalibehan Bhil, Prafulla Dave, Lakhadan Gadhvi and Balakrishna Dave are well known.

Painting

Examples of painting in Gujarat have been obtained from the earliest centres of the Indus Civilization, such as Lothal Rangpur or Rojdi. This means that Gujarati painters have gained fame by painting on canvas, from bhiti planks to palm leaf, wooden planks, cloth and paper. One of the proudest chapters of Gujarati art is the Pichhwai-painting style. Some of our world famous painters include Ravi Shankar Rawal, Kanu Desai, Rasiklal Parikh, Chhaganlal Jadav, Hiralal Khatri, Yajneswar Shukla, Somalal Shah, Bansilal Verma, Ishwar Sagara, Peeraji Sagara, Bhupen Khakhar etc.

Music and Dance Forms of Gujarat

UNESCO has inscribed the popular Gujarati folk dance 'Garba' on its Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. Gujarati traditional music frequently includes bhajans. Sugam Sangeet has become well-known all across the world in recent years. The musical instruments found in the state are diverse and include the Turi, Ektara, Manjira, Jantar, Dhol, Prabhati, and Ravanahatta. One significant genre of Gujarati folk music is the bardic tradition. Gujarat is a state known for its colourful dance forms that unite people in celebration of the event. Both men and women execute the dance known as "Dandiya Raas," which has its roots in the stories of Lord Krishna and the gopis. Dandiya are the bamboo sticks that are utilized as dancing props. Garba is a vivacious dancing style that is typically done in a circle by women. Garba dancers circle the sacred statue of Shakti while adorned in the most exquisite and vibrant clothing. The rural villages around the lake execute an intriguing dance called Padhar Nala.

The dance tradition of Gujarat is as ancient as the Puranic times. A course in music and dance was started in the Faculty of Fine Arts in Vadodara after seeing the people's inclination towards polite dances in the archaic period. Darpan, Kadamba, Nrityabharati, Nartan School of Dance, Vadodara's Madhur Jyoti etc. are among the dance schools that provide training in Bharat Natyam, Kathak, Manipuri Odissi dances in other big cities like Ahmedabad. Among classical dancers of ancient Gujarat, the contribution of dancers like Mrinalini Sarabhai, Kumudini Lakhia, Savitabehan Mehta, Zaveri sisters, Pratima Pandit, Smita Shastri, Mallika Sarabhai is invaluable in the field of dance.

Traditional Costumes of Gujarat

Gujarati traditional clothing frequently has block or tie-dye designs. A key component of the clothing that embodies Gujarati culture is patola silk. Chaniya Choli's colourful women's clothing is a significant part of celebrations, particularly Navratri. This is a long, bulky skirt

paired with a mirror-work shirt and chunni scarf. The traditional dress worn by the women of Kutch is called abhaas. Typically, men dress in kurta and dhoti. Crotchety pants made of cotton are lightweight and ideal for hot weather. Their vibrant, frock-like kediu top is typically worn during exuberant festivities. They frequently don phantom headgear. Traditional bridal wear includes the exquisite Gharchola silk saree with zari embroidery and the white Panetar saree with a red Bandhani border. The groom's kurta, on the other hand, has beautiful embroidery on it.

Theatre

With the progress of literature came the progress of decent playwriting. Kalidasa's plays began to be translated. Translations of Shakespeare's plays began to be performed on the stage. Parsis are the cornerstones of the development of Gujarati theatre, the names of Dadabhai Thoothy, Dadabhai Patel, Nazir Modi, Kawasji Khatau, Baliwala, Katrak and Sorabji will continue to light up the theatre. Theatre in Mumbai was influenced by the theatre of the south. So the heater activity also developed well in the kingdoms of Kathiawar. Gujarati theatre brought characters like Buddha, Sikandar, Chandragupta, Harsha, Shivaji, Rana Pratap, Prithviraj and Narismha Mehta or Miran to the stage. With the passage of time, musical elements were added to the dramas and poetry and music were integrated and the art of drama became refined. Chandravadan Mehta among archaic dramatists laid a solid foundation of arcane theatre and lauded his efforts to bring out the latent power of theatre.

Sculpture and Architecture in Gujarat

Gujarat has a rich cultural and artistic heritage. Haveli architecture, mandap entrances, khadki, madh, zharukho, etc. are found well carved in wood and stone. The carvings done in the artificial water bodies like ancient lakes, ponds, wells and wavs of Gujarat are not known all over the world. Like Patan's Sahastraling Lake and Ranaki Vav, Ahmedabad's Adalaj Vav etc. Jali of Sidi Syed of Ahmedabad, Surya Mandir of Modhera, Jain temples of Delwara and Kumbhariya, famous Shiva temple of Somnath, Jain temples of Shatrunjay, Taranga and other places, Shamlaji Temple, Dehra of Hathisingh of Ahmedabad, Rani Rupmati Masjid of Ahmedabad, Sheikh Saheb's Rojo of Sarkhej etc.

Thus, the literary-cultural development of Gujarat has been going on continuously. In the development of Indian culture for thousands of years, we, as Gujarati people, have imbibed some good things. Our language, script, learning, art, our literature, our religion, our philosophy, our spirit of family and marriage, our spirit of hospitality, our music, arts like dance-drama-painting or our architecture and sculpture are all outstanding. It is worth

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

preserving. And to tell the future generation, don't forget the 'Gurjari Maat', the misfits of English culture.

Mahabat Tomb The mausoleum is a prime illustration of Indo-Islamic architecture's exquisite craftsmanship. In the 19th century, it was built in Junagadh, a historic town at the base of the Girnar Hills. With its exquisite, detailed decorations and spectacular architecture, Ahmedabad's Jama Masjid mosque is a magnificent example of architectural talent. Notable examples of Islamic architecture are the Sidi Bashir Mosque and the Sidi Sayyid Mosque with the Jhulta Minaret. The Uparkot Fort was constructed in 319 BC by Chandragupta Maurya. It features numerous historic buildings, such as Buddhist rock-cut caves and stepwells. Beautiful stepwells that narrate enthralling historical tales are Bai Harir Ni Vav, Adalaj Stepwell in Ahmedabad, and Rani Ki Vav in Paltan. The majority of Gujarat's forts are constructed of stone, and their majesty is enhanced by arches and enormous gates. The styles of warfare that were popular at the time of creation had an impact on the layout and architecture. Lakhota Fort in Jamnagar, Pavagadh Fort in Panchmahal district, Purana Fort in Surat, Ilva Durga in Idar, and Zinzuwada Fort in the Rann of Kutch are a few of the well-known names.

Cultural, Mythological and Archaeological in Gujarat Places

Lothal (Dholka taluk), Rangpur (Limdi taluk, Surendranagar district), Dholavira (Kutch district), Rozdi or Srinathgarh (Rajkot district) etc. are the major places. Vadnagar's famous Kirtitoran, Emperor at Girnar Parvat Taliti in Junagadh Inscription of Ashoka, the famous Sun Temple at Modhera, Fort and Gate of Champaner, Rudramahalaya of Siddhapur, Mansur Lake in Viramgam, the largest in Ahmedabad Jama Masjid, the Benmoon hanging minaret, picturesque and fine Sidi Syed's latticework with carvings, the Jain dera of Hatsingh, Sarkhej's Rojo, Rani Ciprini Masjid, Nagina Wadi etc., Shastriling Lake and Ranaki Vav of Patan, Rajmahal at Vadodara, Mahobat Khan's Tomb at Junagadh, Parsi Agiyari of Navsari etc. of Gujarat There are places of historical importance.

Religious Places

Temple of Dwarkadhish in Dwarka and Shardapith of Jagadguru Shankaracharya, Somnath Temple, one of the 12 Jyotirlingas, Ambaji (Banaskantha District) Bahucharaji (Mehsana District) in North Gujarat, Mahakali Temple (Pavagadh - Panchmahal District), Meera Datar (Unawa - Patan District), Jaintirtha (Bhavnagar Pal District), Ranchoraiji of Mandir (Dakor, Kheda district), Shamlaji (Aravalli district) etc. are pilgrimage places of religious importance in Gujarat.

Religion in Gujarat

Gujarat, like the majority of Indian states, is home to a diverse population. The state's principal religions include Buddhism, Islam, Jainism, and Hinduism. Thus, the state's festivals, customs, rituals, way of life, and artistic expression all represent the plurality of cultures.

Buddhist and Jain Caves

There are Buddhist and Jain caves in Gujarat at Vadnagar, Taranga, Khanalida, Junagadh, Shamlaji, Koteshwar, Talaja, Dhak, Jankaria etc.

Language of Gujarat

Gujarati is the Indo-Aryan language spoken by the state's indigenous population. It is derived from Sanskrit. It is the 26th most widely spoken language in the world, with numerous dialects spoken throughout the state. A portion of the population speaks languages including Hindi, Marwari, Marathi, and Urdu because of the impact of nearby states. Gujarati culture heavily relies on the Kutchi language spoken in the semi-arid region of Kutch.

Gujarat Food Culture Tradition

Gujarati food is primarily vegetarian. The staples of traditional cuisine include rice, vegetables, lentils, and flatbread. After desserts, there are sweet foods like "gur," or jaggery, and mango shrikhand. Gujarati Kadhi, Dhokla, Thepla, Dal Dhokli, Undhiyu, Fafda, Handvo, Ganthiya, Khandvi, and Handvo are some of the state's most authentic and traditional dishes. Chutney, pickles, and farsan make excellent side dishes for hearty dinners. A typical Gujarati meal consists of Bhakri-Shaak or Khichdi-Kadhi. Each region has its own distinct flavour and combination of flavours. Gujarat's coastal climate is dry, thus eating enough sugar, lemon, and tomato in your diet will help you stay hydrated.

Tourism in Gujarat

The cities of Gujarat are its cultural pride. Ancient Dwarka, its first capital, is one of the sacred 'Char Dham' Hindu pilgrimage sites. Ahmedabad was named the first UNESCO World Heritage City in India in 2017. People from many communities of Islam, Jainism, and Hinduism live there. Gandhiji's Ashram is a historically significant Ahmedabad tourist destination. Other significant locations are the Harappan dockyard and trading hub, Lothal, the hill station of Saputara, sometimes known as the "abode of serpents," and the city of Siddhapur.

Gujarat has a rich past filled with magnificent buildings. And its many houses of worship are reflections of this. The Solanki dynasty's emperors constructed the Sun Temple in Modhera village during the eleventh century. India is well-known for its pilgrimage sites, which include Shatrunjaya Hill Temple, Somnath Temple, and Dwarkadhish Temple. Gujarat

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

is home to numerous sanctuaries for birds and wildlife. The largest blackbuck and spiral-horned Indian antelope populations can be found at Velavadar Blackbuck National Park. Other picturesque locations are Gir National Park, Narara Marine National Park, and Nalsarovar Bird Sanctuary. The Rann of Kutch, a huge semi-arid region, is a popular tourist and cultural destination. Aside from this, history buffs should definitely visit the Polo Forest and Idar Hill Fort in the Sabarkantha area.

Occupation in Gujarat

The state's primary occupation is agriculture, with residents mostly growing cotton, rice, wheat, sugarcane, and millet. Dairy and milk products are also essential goods. Products of industry such as petroleum and cement add a lot to the economy. The tourism, pharmaceutical, and automobile industries are Gujarat's three main sources of income. Gujarat's film industry has long contributed unique cinematic expressions separate from popular culture. India has a sizable local and regional cinema industry. The first movie it released was called "Narsingh Mehta" in 1932. Gujarati people have managed to hold onto their traditions and rituals in spite of the effects of urbanization. They comprise an ethnically diverse group with a distinct history and way of life. The lives of the people were connected to the state's identity.

Summary

Gujarat is a state that is distinct and alluring due to its rich and varied cultural legacy. Gujarat is a state with a rich history of architecture, monuments, and culture that demonstrate its magnificence and majesty. Gujarat is a state whose crafts and artwork showcase its diversity and inventiveness. Gujarat is a state whose dance and music convey its lively celebration of life. Gujarat is a state whose food and way of life are a reflection of its diverse topography and cultural heritage. The state of Gujarat is home to a proud, welcoming, colourful, and lively culture.

References: -

1. Hasuta S. Sedani, (2015), Gujarat Ni Lok Sanskruti", Third Edition, Gujarat Granth Nirmaan Board, Gujarat Rajya, Ahmedabad – 6.
2. Joravarsinh Jadav, (2019), "Gujarat Ni Lok Sanskrutik Virasat", Mahiti Niyamak, Gujarat Rajya Gandhinagar.
3. Kanji Kuchhadiya, Daxaba Rana, Vatsal Patel, (_______). "Sanskrutik Varso", Mains Mantra Series 2.0, WebSankul Publication, Sector - 4, Gandhinagar.
4. Maulik Godhiya, (2018), "Gujarat No Sanskrutik Varso", Institute for Competitive Exam, First Edition.
5. Sanjay Paghdal, Ajay Patel and Hirn Kakadiya, (2020), "Gujarat No Sanskrutik Varso", Second Edition, Yuva Upnishad Publication, Surat.

Websites: -

https://www.zigya.com

https://begujrati.wordpress.com

https://vivekananda.live

https://www.caleidoscope.in

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિ વારસો

ડૉ. વર્ષાબેન સી. બ્રહ્મભટ્ટ

એસોસિયેટ પ્રોફેસર,

ગુજરાતી વિભાગ,

મણિબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, કડી

પ્રા. માનસી પરેશકુમાર પટેલ

મુલાકાતી વ્યાખ્યાતા,

ગુજરાતી વિભાગ,

મણિબેન એમ. પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, કડી

ગુજરાત – ગુર્જભૂમિ – ભગવાન શ્રી કૃષ્ણની કર્મભૂમિ – રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધી અને લોખંડી પુરુષ સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની જન્મભૂમિ. ગુજરાતનાં આધ્યાત્મિક મૂળ ખૂબ ઉંડા છે. ગુજરાત ઈતિહાસ, કથા અને સંસ્કૃતિના ભવ્ય, સમૃદ્ધ અને અમૂલ્ય વારસાથી સમૃદ્ધ છે. ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો અને યાત્રાધામો આપણી સંસ્કૃતિના આગવા અંગો છે તો અહીં થી જ સૌ પ્રથમ ગુજરાતી પ્રજાએ વેપારની ખેપ માટે પ્રયાણ કર્યું હતું.

ગુજરાતના લોકો હિંમતવાન અને સાહસિક વૃત્તિવાળા, સ્વભાવે વિનમ્ર, વ્યવહારદક્ષ, ઉંડી સૂઝવાળા, પ્રેમાળ, દેશદાઝથી ભરપૂર, વીરતા અને સ્ત્રી-સન્માનની ભાવના તથા મૈત્રીપૂર્ણ વ્યવહારવાળા છે. અહીંના લોકો માટે તેલંઘણના કવિ વૈકંટધ્વરીએ સત્તરમી સદીમાં કહેલું : 'આ ગુર્જર દેશ જો ને આંખને ઠાર. સર્વ સંપત્તિથી ભરપૂર આ તો જાણે સ્વર્ગલોક – કર્પૂર અને મીઠી સોપારીથી મઘમઘતાં પાને એનાં યુવાનોનાં મુખ શોભે છે. વિવિધ દિવ્યાંબરો તે ધારણ કરે છે. ચમકતાં રત્નોનાં આભૂષણ પહેરે છે. અહીંની સ્ત્રીઓનું સૌંદર્ય પણ અનુપમ છે. એમનાં મુખ છે કમલસમ અને આંખો છે નીલકમલનાં તેજો.' ગુર્જરભૂમિ માટેના કવિ વૈકંટધ્વરીએ ઉચ્ચારેલા આ શબ્દો સાર્થક છે.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

સામાન્ય રીતે સામાજિક જૂથના વ્યક્તિત્વનો પાયો એની રહેણીકરણીની વિશિષ્ટતામાં હોય છે. પહેરવેશ, રીતરિવાજ, ખાનપાન, બોલી, માનસિક વલણો વગેરે પરથી પ્રાદેશિકતા નક્કી થાય છે અને એ પણ પરંપરાથી ચાલી આવેલી રૂઢિગત સાંસ્કૃતિક વિશેષતાઓ જ છે. જેને કારણે ગુજરાત સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે સમૃદ્ધ બન્યું છે. સાંસ્કૃતિક વારસામાં ભાષા, સાહિત્ય, કલા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, શિલ્પ-સ્થાપત્ય વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.ગુજરાતી સાહિત્યનાં મૂળ શોધવાં હોય, ગુર્જર પ્રજાની વીરતા અને રસિકતાની ઝલક જોવી હોય તો આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરીના 'સિદ્ધ હેમ' ગ્રંથમાંથી મળે છે. 'ભરતેશ્વરબાહુધલિ ધોર' (ઈ. 1169) જૂની ગુજરાતીની પહેલી રચના, નરસિંહ પૂર્વેના જૈનેત્તર કવિઓમાં અસાઈત શ્રીધર વ્યાસ, ભીમ અને અબ્દુર રહેમાન ગણાવી શકાય. અસાઈતે ગાયન-વાદન, નર્તન અને અભિનય એમ ચારેય ભેગાં કરીને ભવાઈના વેશો લખ્યા ને ભજવ્યા. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉદય નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતિયાંથી થયો . ભક્તિરસથી ભરપૂર નરસિંહના કવિસર્જન ગુજરાતી ભાષા જીવશે અને માનવહૃદયમાં જ્યાં સુધી પ્રેમ અને ભક્તિનાં સંવેદનો રહેશે ત્યાં સુધી જીવશે. ત્યારબાદ મીરાં, સત્તરમી-અઢારમી સદીમાં પ્રેમાનંદ અને શામળ તેમનાં ભક્તિ અને શૃંગારરસથી ભરપૂર ભજનો (મીરાં), વેધક છપ્પા (અખો) રસ નીગળતાં આખ્યાનો અને મોહક વાર્તાઓ થકી ચીરસ્મરણીય છે. શામળ પછી થયેલા કવિઓમાં ઉલ્લેખપાત્ર દેવીભક્ત વલ્લભ મેવાડો, પ્રીતમ, રત્નો, બાપુ સાહેબ ગાયકવાડ, ચાબખા મારનાર ભોજો અને ગિરધર આવે.

મધ્યકાલિન સાહિત્યના સિતારા દયારામે આપણને ગરબીઓ આપી અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું સ્વરૂપ આપ્યું. મધ્યકાલનો સાહિત્યપ્રવાસ અર્વાચીન યુગમાં પૂરો થાય. જેમાં ધાર્મિક, સામાજિક, રાજકીય, સાહિત્યક અને સાંસ્કૃતિક પાસાંનો સ્પર્શ મળે. દુર્ગારામ, મહીપતરામ, નર્મદ જેવા સમાજ-સુધારાના આગ્રહી તો ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ અને આનંદશંકરે સ્વસંસ્કારની શોધ ચલાવી. ગુજરાતી સાહિત્ય પર અર્વાચીનતાનો ઢોળ ચઢ્યો દલપતરામના હાથે, ત્યારબાદ નવલરામ, ભોળાનાથ સારાભાઈ, મહીપતરામ, કરસનદાસ, ઈચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈ, જહાંગીર મર્ઝબાન, ગોવર્ધનરામ, મણિલાલ દ્વિવેદી, નરસિંહરાવ દિવેટીયા, રમણભાઈ નીલકંઠ, કવિ કાન્ત, કલાપી, દલપતરામ, કવિ નાનાલાલ, બળવંતરાય ઠાકોર અને લોકનેતા-માનવજાતિના ઉદ્ધારક મહાત્મા ગાંધીજીનો એટલો જ ફાળો છે.

ત્યારપછી યાત્રામાં કાકાસાહેબ કાલેલકર, ક.મા. મુનશી, સ્વ.દેસાઈ, ધૂમકેતુ, દ્વિરેફ, ઝવેરચંદ મેઘાણી અને ઉમાશંકરનું આગમન એ સાહિત્યની મહત્વની ઘટના છે. તો સ્નેહરશ્મિ, સુંદરમ, ચં.ચી. મહેતા, પન્નાલાલ, ઈશ્વર પેટલીકર, મડિયા, શીવકુમાર જોશી, પ્રહલાદ પારેખ, રાજેન્દ્ર શાહ, નિરંજન ભગત, પ્રિયકાન્ત મણિયાર, નલિન રાવળ, હસમુખ પાઠકની નવલકથા અને કવિતાઓમાં 'નવીનતર' પ્રવાહરૂપ પ્રગટ થાય છે. તો બાલમુકુન્દ દવે, વેણીભાઈ પુરોહિત, ઉશનસ અને જયંત પાઠક તથા હરિન્દ્ર દવે અને સુરેશ દલાકની કવિતાઓએ અતીત અને વર્તમાનનો સમન્વય કર્યો છે. અર્વાચીન સાહિત્યકારોએ પણ ગુજરાતી ભાષાને સમૃદ્ધ કરી છે. ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, રઘુવીર ચૌધરી, રાધેશ્યામ શર્મા, મધુરાય, આદિલ મન્સુરી, શ્રીકાન્ત શાહ, માધવ રામાનુજ, ચીનુ મોદી, ગુણવંત શાહ, ભોળાભાઈ પટેલ વગેરે પણ એટલાં જ મહત્વનાં નામો છે. ગુજરાતી પ્રજા સ્વભાષા ને સ્વસંસ્કારનું અભિમાન રાખે, ભાષાની કદર કરે તો તેમાં પણ પ્રગતિ થતી રહે અને ઉચ્ચ સ્થાન અપાવી શકે.

લોકકળા:

વેદકાળથી મધ્યકાળ સુધી અનેક જાતિઓના આક્રમણને ખાળનારની યશગાથાઓ ગુજરાતમાં લોકકળા, લોકસંગીત કે લોકકથા રૂપે જીવંત છે. લોકકળા એટલે તળપદા લોકોની કળા. આ કલાકારોએ સર્જેલી લૌકિક તત્વવાળી, જનસમૂહને ગમે તેવી વ્યવહારિક અને ધાર્મિક પરંપરાને સાચવીને મૂકાયેલી કળા. આ વિભાગમાં ભીંતચિત્રો, શિલ્પ, પકવેલી માટીનાં રમકડાં, ભરત, ગૂંથણ વગેરેનો પણ સમાવેશ થઈ જાય. મોતીપરોણું, ધૂલિચિત્રો, કાગળ કે ભીંતપર પશુપંખીઓની આકૃતિઓ બનાવવી. પોથીચિત્રો કે તાડપત્રી પારનાં લખાણોને પણ આમાં સમાવી લેવાય. વળી ગારનું લીંપણ કરી, રંગબેરંગી માટી પૂરી, આભલા ચોંટાડીને સુંદર સુશોભન કરવાનું કામ પણ લોકકલાકારો કરતા રહે છે. ગુજરાતની પૂર્વપટ્ટીમાં રહેલા આદિવાસી જાતિના કલાકારો મુખ્યત્વે માટીના ઘોડા, રમકડાં બનાવવાં, દેવ-દેવીઓની મૂર્તિ બનાવવી, ભીંતચિત્રો બનાવવા વગેરે કલા જાણે છે. લોકસંગીતમાં સ્વ. હેમુ ગઢવી, દિવાળીબહેન ભીલ, પ્રફુલ્લ દવે, લાખાદાન ગઢવી અને બાલકૃષ્ણ દવેનાં નામો જાણીતાં છે.

નૃત્ય અને સંગીત :

અર્વાચીન ગુજરાતના શાસ્ત્રીય નૃત્યકારોમાં મૃણાલિની સારાભાઈ, કુમુદિની લાખિયા, સવિતાબહેન મહેતા, ઝવેરી બહેનો, પ્રતિમા પંડિત, સ્મિતા શાસ્ત્રી, મલ્લિકા સારાભાઈ જેવી નૃત્યાંગનાઓનો ફાળો નર્તન ક્ષેત્રે અમૂલ્ય છે.

ગુજરાતની નૃત્ય પરંપરા પૌરાણિક કાળ જેટલી જ પ્રાચીન છે. અર્વાચીન કાળમાં શિષ્ટ નૃત્યોપ્રત્યે લોકોની અભિરુચી જોઈને વડોદરામાં ફાઈન આર્ટસ ફેકલ્ટીમાં મ્યુઝીક અને ડાન્સનો અભ્યાસક્રમ શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો. અમદાવાદ જેવા અન્ય મોટા શહેરોમાં પણ ભરત નાટ્યમ, કથ્થક, મણિપુરી ઓડીસી નૃત્યોની તાલીમ આપનારી નૃત્યશાળાઓમાં દર્પણ, કદંબ, નૃત્યભારતી, નર્તન સ્કૂલ ઑફ ડાન્સ, વડોદરાની મધુર જ્યોતિ વગેરેનો ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક માનું છું.

ચિત્રકલા :

ગુજરાતમાં ચિત્રકલાના નમૂના સૌથી પ્રાચીન સિંધુ સંસ્કૃતિનાં કેન્દ્રો, લોથલ રંગપુર કે રોજડી જેવા સ્થળોએથી પ્રાપ્ત થયાં છે. આનો અર્થ એ કે ગુજરાતના ચિત્રકારોએ ભિતિ ફલકથી માંડી લઘુ તાડપત્ર, લાકડાની પાટી, કાપડ અને કાગળ પર ચિત્રકામ કરીને નામના મેળવી છે. ગુજરાતની ચિત્રકલાનું એક ગૌરવવંતુ પ્રકરણ તે પિછવાઈ-ચિત્રશૈલી છે. આપણા કેટલાક વિશ્વ વિખ્યાત ચિત્રકારોમાં રવિશંકર રાવલ, કનુ દેસાઈ, રસિકલાલ પરીખ, છગનલાલ જાદવ, હિરાલાલ ખત્રી, યજ્ઞેશ્વર શુક્લ, સોમાલાલ શાહ, બંસીલાલ વર્મા, ઈશ્વર સાગરા, પીરાજી સાગરા, ભુપેન ખખ્ખર વગેરેનો સમાવેશ કરી શકાય.

શિલ્પ-સ્થાપત્ય:

અમદાવાદની સીદી સૈયદની જાળી, મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર, દેલવાડાનાં અને કુંભારિયાનાં જૈન મંદિરો, સોમનાથનું પ્રસિદ્ધ શિવમંદિર, શત્રુંજય, તારંગા અને અન્ય સ્થળોનાં જૈન મંદિરો, શામળાજીનું મંદિર, અમદાવાદના હઠીસીંગના દહેરાં, અમદાવાદની રાણી રૂપમતીની મસ્જિદ, સરખેજનો શેખ સાહેબનો રોજો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ગુજરાત ભવ્ય સાંસ્કૃતિક અને કલાસભર શિલ્પ વારસો ધરાવે છે. હવેલી સ્થાપત્ય, મંડપ પ્રવેશદ્વાર, ખડકી, માઢ, ઝરૂખો, વગેરે લાકડામાં અને પત્થરમાં સારી રીતે કંડારાયેલા મળે છે. ગુજરાતનાં પ્રાચીન તળાવો, કુંડો, કુવા અને વાવ જેવાં કૃત્રિમ જળાશયોમાં કરેલી કોતરણીનો જગતભરમાં જોટો જડે એમ નથી. જેમ કે પાટણનું સહસ્ત્રલિંગ તળાવ અને રાણકી વાવ, અમદાવાદની અડાલજ વાવ વગેરે.

વૈદિક કાળમાં ગુજરાતને આનર્ત દેશ તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો. સોમનાથ મંદિર, ગિરનાર પર્વતનો પૌરાણિક વાર્તાઓમાં ઘણો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. તે સમયે સરસ્વતી નદી પણ કદાચ ગુજરાત સુધી વહેતી હશે. મહાભારત સમયે શ્રી કૃષ્ણએ ગુજરાતના પશ્ચિમ કિનારા પર દ્વારિકા નગરી વસાવી હતી. પાંડવો જે વિરાટ નગરીમાં અજ્ઞાતવાસમાં રહેલા તે વિરાટ નગરી પણ આજના કચ્છ પ્રદેશમાં આવી હશે તેવું મનાય છે. યાજ્ઞવલ્કય ઋષિ નર્મદાના કિનારાના પ્રદેશમાં રહેતા હતા.

ગુજરાતી પ્રજાની જન્મભૂમિ ગુજરાત છે. અહીં નોંધપાત્ર મરાઠી અને મારવાડી વસ્તી પણ ગુજરાતમાં વસવાટ કરે છે. અહીંની મુખ્ય ભાષા ગુજરાતી છે. અહીંની મુખ્ય વસ્તી હિંદુ ધર્મ પાળે છે અને ઇસ્લામ, જૈન, પારસી અને ખ્રિસ્તી જેવા અન્ય ધર્મ પાળતા લોકો પણ નોંધપાત્ર સંખ્યામાં વસે છે. ગુજરાત એક અત્યંત ઔદ્યોગિકરણ પામેલું રાજ્ય હોવાના કારણે અહીં અન્ય પ્રદેશો જેવાં કે ઉત્તર પ્રદેશ, બિહાર, મધ્ય પ્રદેશ, ઓરિસ્સા અને દક્ષિણ ભારતમાંથી અનેક લોકો આવીને રોજગાર મેળવવા સ્થાયી થયેલા છે.

આમ, ગુજરાતનો સાહિત્યિક-સાંસ્કૃતિક વિકાસ સતત થતો જ રહ્યો છે. હજારો વર્ષોથી ભારતીય સંસ્કૃતિના વિકાસમાં ગુજરાતી પ્રજા તરીકે આપણે કેટલાંક સુલક્ષણ આત્મસાત કર્યા છે. આપણી ભાષા, લિપિ, વિદ્યા, કલા, આપણું સાહિત્ય, આપણો ધર્મ, આપણું તત્વજ્ઞાન, આપણી કુટુંબભાવના અને લગ્ન ભાવના, આપણી આતિથ્ય ભાવના, આપણી સંગીત, નૃત્ય-નાટ્ય-ચિત્ર જેવી કલાઓ કે પછી આપણી

સ્થાપત્ય અને શિલ્પ કલા એ બધું જ આગવું છે. સાચવી રાખવા જેવું છે. અને ભવિષ્યની પેઢીને કહેવા જેવું છે કે અંગ્રેજી કલ્ચરના ઓ ભૂલકાંઓ, 'ગુર્જરી માત' ને ભૂલશો નહિ.

આપણા વારસો ભવ્ય ભૂતકાળ અને સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિની યાદ અપાવે છે. આપણો વારસો એ વારસાગત કબજો છે જે આપણને આપણા પૂર્વજો પાસેથી મળ્યો છે અને તેને અકબંધ રાખવાની આપણી ફરજ છે. એટલું જ નહીં, સમય આવે ત્યારે આપણે આપણી ભાવિ પેઢીને વારસો સોંપવો જોઈએ, જેમ કે આપણને આપણા પૂર્વજો પાસેથી મળ્યો હતો. ગુજરાતનો વારસો એ ગુજરાત અને તેના લોકોની ઓળખ છે, જેના વિના કોઈ ઇતિહાસ જ નહીં હોય.

ભારત એક એવો દેશ છે જે તેની સંસ્કૃતિ અને પરંપરા માટે વિશ્વભરમાં પ્રખ્યાત છે. તે વિવિધ સંસ્કૃતિ અને પરંપરાની ભૂમિ છે. તે વિશ્વની સૌથી જૂની સંસ્કૃતિઓનો દેશ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના મહત્વના ઘટકોમાં સારી રીતભાત, શિષ્ટાચાર, સંસ્કારી સંદેશાવ્યવહાર, ધાર્મિક વિધિઓ, માન્યતાઓ, મૂલ્યો વગેરે છે. દરેકની જીવનશૈલી આધુનિક બની ગયા પછી પણ ભારતીય લોકોએ તેમની પરંપરાઓ અને મૂલ્યો બદલ્યા નથી. વિવિધ સંસ્કૃતિઓ અને પરંપરાઓના લોકોમાં એકતાની સંપત્તિએ ભારતને એક અનોખો દેશ બનાવ્યો છે.

સંદર્ભસુચિ:

- ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો, May 21, 2016 by http://begujrati.wordpress.com
- https://begujrati.wordpress.com/

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો

ડૉ. પૂર્વી એન. દેસાઇ
એસોસીએટ પ્રોફેસર
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, ખેડા

કોઈપણ સમાજની સંસ્કૃતિ અને તેના સાંસ્કૃતિક વારસાને પરિણામે તે સમાજની વિશિષ્ટ ઓળખ ઊભી થાય છે સંસ્કૃતિ કે જેમાં ભાષા, કળા, સંગીત, નૃત્ય, મૂલ્યો, રહેણીકરણી, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. અહીંયા ગુજરાતી લોકોના સાંસ્કૃતિક વારસાની વાત કરવામાં આવી છે. ગુજરાત રાજ્ય ભારતની જેમ જ વિવિધતામાં એકતા ધરાવે છે અલગ-અલગ ભાષા, ધર્મો, જ્ઞાતિઓને પરિણામે લોકોમાં વિવિધ પ્રકારની કલાઓ રહેલી છે. અનેકવિધતા હોવાને લીધે લોકોમાં પોતાના અલગ-અલગ રીત-રીવાજો, પહેરવેશ, બોલીઓ, લોકસંગીત, લોકનૃત્યો વગેરે મહાસાગરમાં સમાયેલા વિવિધરંગી મોતી સમાન છે. આના પરિણામે ગુજરાત અનેકવિધ કલાઓને લીધે વિશ્વ સમક્ષ અલગ આગવી ઓળખ ઊભી કરી શક્યું છે.

ગુજરાતના લોક નૃત્યો એ ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક વારસો છે. ગુજરાતમાં અલગ-અલગ પ્રકારના લોકનૃત્ય જાણીતા છે. તેમાં સૌથી અગ્રેસર જોઈએ તો તે છે ગરબો. ગરબો એ ગુજરાતના અતિપ્રાચીન લોકપ્રિય નૃત્યનો એક પ્રકાર છે. ગરબો અને ગુજરાતી એ બંને એક-બીજાની ઓળખના પર્યાય છે. ગરબો શક્તિપૂજાની સાથે વિશેષ સંકળાયેલો છે, અને તેની ઉત્પત્તિનું મૂળ દેવીપુજક મનાય છે. ગરબા શબ્દની ઉત્પત્તિ ગર્ભદીપમાંથી થઈ છે. "ગર્ભદીપ" માંથી "ગર્ભો" અને પછી ગરબો થયું. ગર્ભ એટલે ઘડો અહીંયા ઘડો એ બ્રહ્માંડની કલ્પના છે અને તેમાં પ્રગટાવેલી દિપકની જ્યોત જીવનના અસ્તિત્વની કલ્પના કરે છે.

નવરાત્રીના દિવસો દરમિયાન ગુજરાતના અનેક ગામડાઓ અને શહેરોમાં ગરબા યોજાય છે ગરબામાં મોટાભાગે માતાજીની આરાધના અને સ્તુતિ વિશેષ રીતે જોવા મળે છે ગરબા સાથે ગરબી અને એ જોડાયેલું છે લોકનૃત્ય નો એક પ્રકાર છે ગરબામાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંને જોડાયેલા છે પરંતુ ગરબીમાં મોટાભાગે પુરુષો હોય છે ગરબો એટલે માટીનો ઘડો જેમાં હોય છિદ્રો હોય જ્યારે **ગરબી** એટલે લાકડા કે લોખંડની માંડવડી કે જેને ફરતે પુરુષો કુદરડી ફરતા આમ **ગરબી**ને રાસ નૃત્ય નો એક પ્રકાર જ ગણાવી શકાય.

રાસ અને રાસડા :-

રાસ એ સૌરાષ્ટ્રની લોક સંસ્કૃતિની આગવી ઓળખ સમાન છે તે ગોપ સંસ્કૃતિનું આગવું અંગ ગણાય છે પ્રાચીન સમયમાં ગોપ ગોપીઓ સાથે મળીને કૃષ્ણલીલાના રાસ રમતા હતા આ રાસમાં

દાંડિયા રાસ, ગોફ ગુંથન, સોળંગા રાસ, મેર લોકોના રાસ અને ચાબખી વગેરે વૈવિધ્યતા જોવા મળે છે દાંડીયારાસ સૌરાષ્ટ્રના નૃત્ય પ્રકારોમાં સૌથી વધુ ધ્યાન ખેંચે છે દાંડિયા રાસ મોટેભાગે પુરૂષો રમે છે શરદ પૂનમ નવરાત્રી અગિયારસ વગેરે પ્રસંગોએ ગામના યુવાનો દ્વારા હાથમાં રંગીન ફુમતાવાળા લાકડા કે પિત્તળના દાંડિયા લઈને જુદા જુદા વાદ્યોની સાથે રાસ રાસ રમે છે તેઓના રાસમાં ઘણીવાર ગીતો નથી ગવાતા પણ ઢોલ અને શરણાઈ માં વાગતા હીંચ અને ચલતીના તાલે રાસ રમાય છે મેર લોકોના દાંડિયા રાસ થોડા અલગ પ્રકારના હોય છે તેઓ દાંડિયા રાસ શરૂ કરતા પહેલા કપડા પર ગુલાલ છાંટી દાંડિયા રાસની રમઝટ બોલાવે છે તેઓના દાંડિયા સાદા નહીં પરંતુ જાડાપરોણા ના હોય છે તેમના દાંડિયા રાસ ઢોલ અને શરણાઈના તાલે જોવા મળે છે આ રાસમાં લેવાથી કૂદડીઓ અને એ મહેર લોકોના દાંડિયા રાસની આગવી છાંટ હોય છે

મેર લોકો હાથની તાળીઓથી પણ તાલી રાસ લે છે આ પ્રસંગે દરેક ઉંમરના લોકો ખૂબ જ ઉત્સાહ અને ઉમંગથી મુક્ત રીતે કોઈપણ જાતના બંધન વગર નાચે છે આ પ્રકારના નૃત્યને ચાબખી કહે છે તેઓ પોતાના નૃત્યમાં મોરલી પાવા કરતાં મંજીરા ઘુઘરા વગેરે લોક વાદ્યોનો ઉપયોગ કરે છે

ગોફગુંથન-સોળંગા રાસ એ સૌરાષ્ટ્રના કોળી અને કણબીઓનું જાણીતું નૃત્ય છે આ નૃત્યમાં સુંદર મજાની વણેલી દોરીઓનો ગુચ્છો ઉપર અદ્ધર બાંધેલી કડીઓ માંથી પસાર કરવામાં આવે છે અને તેનો એક એક છેડો રાસ રમનારા રાસધારીઓના હાથમાં અપાય છે પ્રારંભમાં ગરબી લેવામાં આવે છે અને પછી દાંડિયા રાસ શરૂ થાય છે જેમ જેમ રાસ રમે તેમ તેમ રંગીન દોરી ની મનોહર ગુંથણી રચાતી જાય છે અને આખી દોરી દ્વારા ગુંથણી ગુંથાઇ જાય તે પછી અવળા ચલન થી રાસની રમઝટ સાથે દોરી ની ગુંથણી ને ઉકેલવામાં આવે છે આ નૃત્યમાં કોળીઓની યો નૃત્ય કલા અદભુત હોય છે

ભાલ પ્રદેશ અને કાઠીયાવાડમાં ગાગરની હિંચ ખૂબ જાણીતી છે દાંડિયા રાસ અને ગરબી લેનાર લેનારા કોળીઓ હાથમાં મટકી લઈને નીચ લે છે હીંચમાં ગીત નથી હોતું પણ માત્ર ડોલીના ઢોલના તાલે લેવાય છે કોડીનાર વિસ્તારની કારડીયા રાજપુત સ્ત્રીઓ માથે સાત બેડા ની હેલ લઈ હરતી ફરતી હીંચ લે છે અને એકદમ નીચા નમી તાળીઓના તાલે નૃત્ય કરે છે કેટલીક વખત ભવાઈ વેશમાં ભવાયા નટ વગેરે માંથે સાત સાત બેડા મૂકીને ઉત્સાહપૂર્વક નૃત્ય કરે છે સૌરાષ્ટ્રના ભરવાડો માં જોવા મળતા ડોકા રાસ અને હુડારાસ પણ નૃત્ય કળામાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. આ રાસ ગોપ સંસ્કૃતિનો ભાગ ગણાય છે. ડોકારાસ માં ઢોલના તાલે લાંબા આખા પરોણા કે પરોણિયુ લઈને દાંડીયારાસ ચાલે છે પણ તેઓના શરીરનું હલનચલન અને તેઓની આગવી છટાં અનન્ય હોય છે. હોડારાસમાં ભરવાડ અને ભરવાડણો ઢોલના તાલે હાથ અને પગના ઠેકા વડે રાસ રમે છે. આ રાસ વગર ગીતે માત્ર ઢોલના તાલ ઉપર જ સરસ રીતે ઉપાડવામાં આવે છે. આ રાસ દરમિયાન ભરવાડ અને ભરવાડણો પોતાના પરંપરાગત પોશાકને કારણે ખૂબ જ સુંદર રીતે મન મોહી લે છે.

ટિપ્પણી નૃત્ય :-

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

સૌરાષ્ટ્રમાં જોવા મળતા ટિપ્પણી નૃત્ય એ ઘણી મોટી નામના મેળવી છે સૌરાષ્ટ્રની ધરતી ઉપર ચોરવાડ પંથકમાં રહીને કાળી મજૂરી કરનાર કોળી જાતિના જાતિની સ્ત્રીઓનું આ શ્રમહારી નૃત્ય છે એવું કહેવાય છે કે સંગીત અને નૃત્ય દ્વારા કઠિન પરિશ્રમને હળવો કરી થાક ઉતારી દેવા માટે લોકનારીની કોઠા સૂઝ માંથી ટિપ્પણી નૃત્ય જન્મ્યું હશે. પહેલાના સમયમાં ચૂનો બંધ ઘરમાં અગાશીમાં કે મકાનના પાયામાં જે ચૂનો નાખવામાં આવતો તેને પાકો કરીને લીસો બનાવનાર એટલે કે ધ્રાબો ઘરબાવા વપરાતું સાધન એને ટિપ્પણી કહેવાય જેમાં લાંબી લાકડીના છેડા લાકડાનો ચોરસ કે લોઢાનો ગોળ ગડબો લગાડેલી ટિપ્પણી હાથમાં લઈને સામસામે કે ગોળાકારમાં સ્ત્રીઓ નૃત્ય કરે છે. ચોરવાડની કોળી સ્ત્રીઓ ઉપરાંત રાજકોટની ભીલ બહેનો ખારવા, સ્ત્રીઓ તેમજ જામનગરની સીદી બહેનોમાં પણ ટિપ્પણી નૃત્ય જોવા મળે છે.

ઠાગા નૃત્ય :-

ઠાગા નૃત્ય એ ઉત્તર ગુજરાતના ઠાકોર લોકોમાં જોવા મળતું અનોખું નૃત્ય છે સૌરાષ્ટ્રમાં ભરાતા લોકમેળાઓમાં ઠાકોર લોકો ઉંચી એડી વાળા બુટ, ગળે હાંસડી, પગમાં તોડો અને કાનમાં મરકી પહેરી હાથમાં ઉગાડી તલવાર લઈને ઠાગા લેવા નીકળે છે. આ એક પ્રકારનું શૌર્યનૃત્ય છે.

અશ્વ નૃત્ય :-

ઉત્તર ગુજરાતનાં કોળી લોકો માં અશ્વ-નૃત્ય ખૂબ જાણીતું છે કારતક મહિનાની પૂનમના દિવસે ગામના યુવાનો અને વૃદ્ધો પોત પોતાના ઘોડા સાથે હાથમાં તલવાર રાખી ગામના પાદરે ઘોડાને દોડાવે છે અને ઘોડા ઉપર ઉભા રહી ઊભી તલવાર સાથે દુશ્મન દળ સાથે યુદ્ધ કરતા હોય તે રીતે નૃત્ય કરે છે આ એક શૌર્ય નૃત્ય ગણાય છે

હોળી નૃત્ય :-

ગુજરાતમાં વસતા મારવાડીઓ જન્માષ્ટમી અને હોળી વખતે નૃત્ય કરે છે અને ખાસ કરીને પુરુષો ખભે મોટું ચંગ મૂકીને વગાડે છે અને સ્ત્રીઓ હાથમાં રૂમાલ લઈને ઢારવો લે છે

આદિવાસી લોક નૃત્યો :-

ગુજરાતમાં વસતા આદિવાસીઓ નો પણ લોક નૃત્યનો અદભુત વારસો છે તેમાં સિદ્ધિઓનું ધમાલ નૃત્ય મોખરે ગણાવી શકાય. આફ્રિકાથી પોર્ટુગીઝ લોકોની સાથે આવીને જાફરાબાદ સુરેન્દ્રનગર અને ખાસ કરીને જુનાગઢ વિસ્તારના જંબુરમાં વસેલા સીદી આદિવાસીઓની સંસ્કૃતિનું તત્વ ધમાલ નૃત્યમાં જોવા મળે છે સીદીઓ પીરના વાર તહેવારે, ગુરૂવારના દિવસે અગિયારસ અને સુદ બીજના દિવસે આ નૃત્ય કરે છે આ નૃત્યને મસીરા નૃત્ય પણ કહે છે આ નૃત્ય પ્રસંગે સીદી આદિવાસીઓ નાળિયેર ની કાચલીમાં કોડીયું નાખીને બનાવેલા મશીરા પર કપડું વીંટાળી તાલબધ્ધ રીતે મશીરા વગાડીને ગોળ ફરતા જાય અને હાથમાં રાખેલા મોરપીંછ ને હલાવતા જાય તાલબધ્ધ રીતે નાચતા નાચતા

હવામાં નારિયેળ ની કાચલીઓ ઉછાળે અને માથા પર ઝીલી તેને તોડી નાખે છે. આ પ્રસંગે વિશિષ્ટ પ્રકારનો ઢોલ વગાડવામાં આવે છે. જેને મુસીરાના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત દક્ષિણ ગુજરાતના દુબળા આદિવાસી નું ઘેરિયા નૃત્ય ભીલોનું તલવાર નૃત્ય, ધરમપુરના આદિવાસીઓનું શિકાર નૃત્ય, ડાંગી નૃત્ય, હળપતિઓનું તુર નૃત્ય વગેરે મહત્વના ગણાવી શકાય. ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક લોક કળાના વારસા રૂપે લોકનૃત્ય લોક ઉત્સવો અને ધાર્મિક પરંપરાઓ પ્રાચીન સમયથી જોડાયેલા છે લોકનૃત્યનો સંબંધ સામાજિક ઉત્સવ સાથે જેટલો છે તેટલો જ લોકજીવનની ધાર્મિક પરંપરાઓ સાથે જોડાયેલો છે. જેટલું વૈવિધ્ય લોકગીતો લોક ઉત્સવમાં જોવા મળે છે તેટલું જ લોક નૃત્યમાં પણ જોવા મળે છે અને આ સમૃદ્ધ વારસો જ ગુજરાતની સાંસ્કૃતિ ધરોહર છે.

અસ્તુ

સંદર્ભ ગ્રંથો:

(1) સ્કંદ પુરાણ - નાગર ખંડ અ - 6 - 13 - 14

(2) ગુજરાતની લોક સંસ્કૃતિ વિરાસત
- જોરાવરસિંહ જાદવ

(3) ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ
- રત્ન મણીરાઓ જોડે
ભા.1. પુષ્ઠ. 104

(4) લોકજીવન કલા અને કસબ
- જોરાવરસિંહ જાદવ

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

Cultural Heritage of Gujarat

Prof. Harsukh H. Parmar
Associate Professor
Department of Gujarati
Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi
Ms. Bhartiben R. Prajapati
Visiting Faculty
Department of Economics
Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Gujarat may have earned the position of being most industrialized and developed states of India but the people of Gujarat have preserved the rich Culture and tradition of Gujarat. Hence, it is rightly said "JyaJya Vase Gujarati, tyatya Vase Gujarat" (Wherever in the world lives Gujarati, there live Gujarat) and the state stands as "Heart of India" due to Multiculturalism. From food to faiths and beliefs Guajarati's carry a unique culture in almost all the aspects of their lives. Shri Modi had once beautifully described the importance of the culture and its uniqueness "Never forget your ancestors, your roots and the place where you have come from. Always remember one thing, have a strong bond with your culture, tradition and native place as in these lie our uniqueness and oneness!" he said

A journey towards the Rich Culture of Gujarat:

The Traditional Gujarati Food:

Vegetarianism is a dominant thread in Gujarati society. Geographically Gujarat is divided into 4 parts, mainly North Gujarat, Kathiawad, Kutch and South Gujarat therefore; there are some variations in eating habits and methods of preparations but the famous Gujarati dishes are Dhokla, Khandhvi, Undhiyu, Fafda, Thepla, Handvo, Ganthia, etc. A Traditional Gujarati Thalis served in silver platterconsisting of Dal (lentils), rice, vegetables, rotisand it is incomplete without crispy fried Farsan, chaas(Buttermilk), sweetmeats, sour chutneys and pickles. The dinner basically consists of Bhakhri-Shak or Khicdi Kadhi.

Traditional Gujarati Dressing styles:

Patola Silk from Patan is renowned across the nation and is one of the biggest selling fabrics; in fact, it is one of the finest hand woven sarees produced today. Gharchola and Panetar are the silk and zari woven saris tie-dyed or block printed; these are specifically worn by a

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

Gujarati Bride. Besides, the Abhas (a traditional costume) of Kutch has entered the world of High fashion. Abha is the typical choli worn by women folk and Kanjari is a long blouse beautifully embroidered and the mirror work. Chania Cholis are traditional dresses worn by females during Navratri (the longest dance festival) while the men wear kediyas.

Traditional Gujarati Homes (Interiors):

With the rise in standard of living of Gujaratis they now live in well ventilated, furnished homes and flats yet, the rich heritage feels and ethinic living dwells in Gujarat. The traditional homes and wodden houses exist in rural Gujarat. Gujaratis not only dwell in houses with exclusive interiors but also care for birds and so, built a special “Chabutara” for bird feeding that is the beauty of many traditional homes in Gujarat.

Traditional Gujarati Ornaments:

Pachchikam jewellery originally from Kutch, has now acclaimed and is in trend these days. The unique aspect of Pachchikam is that instead gold it makes use of silver and is thus, quite affordable. Apart from this Gujarati woman are very fond of carrying a bunch of keys on their waist and the key ring holder is generally made of silver. Other jewellery which a Gujarati woman wears is mangalsutra, earrings, necklace, rings and bangles.

Traditional Gujarati Languages:

The traditional Language spoken in Gujarat is basically known as “Gujarati”; the language is spoken by 46 million people and is 26th most spoken native language in the world. Apart from this the language differs according to the geographical locations like Surti, charotari, kathiyawadi and kutchi languages.

Gujarati Literature:

Gujarati Literature is segregated in 3 periods vizRasas, Phagus and Vilasas. While in the 16th century was strongly influenced two renowned poets Narismha Mehta and Bhalana. Besides, the contemporary Gujarati texts wereinitiated by Narmada Shankar (Ragrang), Mansukhram Tripathi, Naval Ram, K. M. Munshi and Mahatma Gandhi.

Traditional Gujarati Faiths & Beliefs:

Gujaratis believe in various gods and goddesses, besides give greatest importance to cow as they consider it as mother “Gau-Mata”. Gujarati Jains occupy a significant place in Gujarati society and economy as well. The lifecycle ceremonies are performed by Brahmans; the most important ceremonies in the lives of Gujaratis are birth, thread ceremony, marriage and death. The major festivals are Navratri and Diwali. Navratri is the festival exclusively celebrated in Gujarat, it is festival of “nine nights” involving important folk dance performed

by both males and females known as Ras and Garbas. Ultimately, Gujaratis are full of life and are often found mingling and enjoy all religions without differentiating the castes or communities.

"We feel very proud and privileged to be born in the land of Gandhi, to be speaking the same language as Gandhi did, to be living on the banks of the river where Mahatma built his ashram." Shri Narendra Modi.

Gujarat is a state in western India that has a rich and diverse cultural heritage. Gujarat is known for its vibrant colours, energetic festivals, artistic crafts, melodious music, delicious cuisine and hospitable people. Gujarat has a long history of civilization, religion, trade and culture that has shaped its identity and values. In this article, we will explore some of the aspects of the cultural heritage of Gujarat.

History and Architecture

Gujarat has witnessed the rise and fall of many empires and kingdoms, such as the Harappan civilization, the Mauryan empire, the Gupta dynasty, the Solanki dynasty, the Mughals, the Marathas and the British. Each of these periods left behind their mark on the architecture and monuments of Gujarat. Some of the examples are:

The ancient city of Lothal, which was one of the major ports and urban centers of the Indus Valley Civilization. It has remains of a dockyard, a warehouse, a marketplace, a drainage system and a citadel. The Uparkot Fort in Junagadh, which was built by Chandragupta Maurya in the 4th century BCE. It has several attractions such as Buddhist rock-cut caves, step-wells, temples and cannons.

The Laxmi Vilas Palace in Vadodara, which was built by Maharaja Sayajirao Gaekwad III in the 19th century. It is one of the largest private residences in the world and showcases a blend of Indo-Saracenic, European and Mughal styles of architecture. The Mahabat Maqbara in Junagadh, which is a mausoleum of Nawab Mahabat Khan II. It is a masterpiece of Indo-Islamic architecture with intricate carvings, minarets, domes and arches.

The Rani Ki Vav in Patan, which is a UNESCO World Heritage Site. It is a step-well that was built by Queen Udayamati in the 11th century. It has seven levels of stairs and more than 500 sculptures depicting Hindu mythology and cosmology.

Art and Craft

Gujarat is famous for its art and craft that reflect its cultural diversity and creativity. Gujarat has a variety of handicrafts such as textiles, pottery, woodwork, metalwork, jewelry, embroidery, painting and puppetry. Some of the examples are The Patola silk sarees, which are

hand-woven using a complex technique of tie-dyeing and weaving. They have intricate geometric patterns and vibrant colours that make them unique and expensive.

The Kutch embroidery, which is a form of needlework that uses colourful threads, mirrors, beads and sequins to create elaborate designs on fabrics. It has different styles such as Rabari, Ahir, Suf, Mutwa and Jat.

The Rogan painting, which is a traditional art form that uses a thick paste made from castor oil and natural colours to create floral and animal motifs on cloth. It is done by hand using a metal rod or a stylus. The Mata ni Pachedi, which is a sacred cloth that depicts the stories of Hindu goddesses. It is made by block printing or painting with natural dyes on cotton fabric. It is used as a backdrop for worship or as a wall hanging.

The Pithora painting, which is a ritualistic art form that involves painting the walls of houses with images of gods, goddesses, animals and scenes from daily life. It is done by the Rathwa and Bhil tribes using natural colours and brushes made from bamboo or neem twigs.

Music and Dance

Gujarat has a rich tradition of music and dance that express its joyous spirit and festive mood. Gujarat has various forms of folk music such as bhajans (devotional songs), garba (songs for dance), raas (songs for stick dance), sugam sangeet (light music) and dayro (songs for storytelling). Some of the famous singers are Hemu Gadhvi, Avinash Vyas, Purushottam Upadhyay, Praful Dave and Kirtidan Gadhvi. Gujarat also has various forms of folk dance such as garba (circular dance), raas (stick dance), dandiya (sword dance), tippani (stick dance with metal caps), bhavai (dance drama) and padhar (fishermen's dance). Some of the famous dancers are Mallika Sarabhai, Mrinalini Sarabhai, Manjari Chaturvedi and Kruti Patel.

Cuisine and Lifestyle

Gujarat has a diverse and delicious cuisine that reflects its geographical and cultural diversity. Gujarat has four main regions: Kutch, Saurashtra, North Gujarat and South Gujarat. Each region has its own specialties and flavours. Some of the common dishes are dhokla (steamed rice cake), khandvi (rolled gram flour snack), thepla (flatbread with spices), undhiyu (mixed vegetable curry), dal dhokli (wheat dumplings in lentil soup), khichdi (rice and lentil dish), kadhi (yogurt and gram flour soup), handvo (savory cake) and shrikhand (sweet yogurt dessert). Gujarat is also known for its street food such as fafda-jalebi (fried snack and syrupy sweet), khaman (spongy gram flour cake), sev-usal (spicy peas and noodles), dabeli (stuffed bread with potato and chutney) and pav-bhaji (bread and vegetable mash).

Gujarat has a lifestyle that is influenced by its traditions, values and beliefs. Gujarat is a land of festivals that celebrate various occasions such as harvest, seasons, mythology, history and culture. Some of the famous festivals are Navratri (nine nights of dance), Diwali (festival of lights), Uttarayan (kite flying festival), Holi (festival of colours), Janmashtami (birth of Lord Krishna) and Rath Yatra (chariot procession). Gujarat is also a land of legends that have inspired many stories, poems, films and plays. Some of the famous legends are Narsinh Mehta, Akho, Mirabai, Dayanand Saraswati, Mahatma Gandhi, Sardar Patel and Dhirubhai Ambani.

References:

http://www.indfy.com/gujarat/languages.html
http://www.indianmirror.com/languages/gujarati-language.html
http://www.gujaratindia.com/about-gujarat/culture.htm
http://www.culturalindia.net/jewellery/types/pachchikam-jewelry.html
http://www.gujaratindia.com/about-gujarat/culture.htm
http://www.gujaratinformation.net/downloads/guj_pak_23_01122011.pdf
http://indiancostumes.indianetzone.com/1/gujarat_costumes.htm

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

Surya's Sectarian Saga: Temples Leading to the Masterpiece at Modhera

Kanan Ramkrishna Mistry

Introduction:

The Sun Temple at Modhera stands as a magnificent testament to ancient temple architecture, commissioned in 1026 A.D. by the Solanki ruler Bhimadeva I (Lobo: 1982). Situated in the modest town of Modhera, within the Mehsana district of North Gujarat (Mankodi: 2015), this temple complex is a captivating embodiment of cultural pride and architectural finesse. Recognized by UNESCO under its tentative list in 2022 for its historical and cultural significance, the temple's sheer beauty beckons visitors to explore the rich heritage it bestows upon us.

Contrary to common belief, the Sun Temple at Modhera is not a solitary marvel; rather, it represents the culmination of an idea that evolved over centuries. In an era where the worship of Surya has waned, it is essential to unravel the temple's origins, tracing its developmental journey from a conceptual seed to the awe-inspiring structure we witness today. This paper aims to unveil the roots of temple-building activities in the region taking into consideration the sun temples only as evolutionary examples and the concurrent literary traditions that propagated the veneration of *Surya* as a sectarian deity, inspiring the creation of magnificent structures dedicated to the all-pervading *Surya.*

Historical background

In the 10th century, North Gujarat came under the dominion of the *Chaulukyas*, also known as the Solanki rulers, with their capital established in *Annahilpura Patan*, the present-day city of Patan (Majumdar: 1956). The influence of their reign extended beyond North Gujarat, encompassing regions in Rajasthan, Madhya Pradesh, and Maharashtra (Majumdar: 1956). The Solanki era marked a period of stability and substantial patronage in Gujarat, ushering in a golden age that fostered diverse forms of arts and crafts, thereby shaping the region's distinctive identity (Parikh: 2005).

The Sun Temple at Modhera

The Sun temple complex on the ground plan comprises of the water tank, known as the *Rama Kunda* or *Surya Kunda. Kirti-torana* of which only the pillar remains followed by a *Sabha Mandapa, Ranga Mandapa* or *Nritya Mandapa* which in turn leads us to the *Gudha Mandapa* and the *Garbhagriha* with a *pradakshinapatha* around it. (UNESCO) (Majumdar:1990).

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

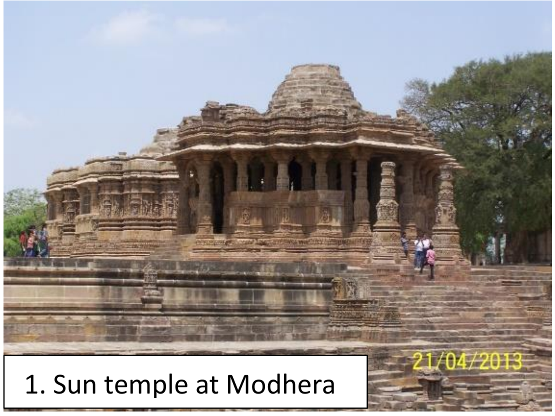

1. Sun temple at Modhera

In elevation each monument is treated in a unique way adhering to the principles of *Shilpashastras*. This is built in the *Maru Gurjara* style of architecture as has been formulated and explained as an epitome of the evolution of temple architecture in western India by Dhaky (Pramodchandra: 1975).

In terms of elevation, the primary temple structure is broadly categorized into three sections: The *Pitha*, forming the foundational base; the *mandovara*, constituting the wall section rising above the *Pitha*; and the *Shikhara*, situated atop. The opulence of the temple is gauged by the intricately carved layers adorning each of these three distinct components (Parikh: 2005). This detailed craftsmanship serves as a key identifier of the era in which the temple was constructed. The inception of intricate carvings can be traced back to the reign of the Solanki kings, during which numerous temples, akin to this one in beauty and execution, were constructed and still stand today under their patronage (Parikh: 2005).

This temple's distinctive architectural expression lies in its creation for a once-ubiquitous deity, *Surya*, whose worship has waned in contemporary times.

Surya in Cultural and Literary Tradition

Surya right from the conception of time has been highly regarded by humanity across the globe. This primordial energy which could be experienced everywhere, the source of which is worshipped by all cultures around the world. The source of this energy, the Solar orb, which is visible is considered to be a deity with benevolent and malevolent qualities and thus needed to be appeased time to time to ensure His benevolent side (Srivastava: 1975) This would have been observed the most by the people right from the Pre-historic times when men moved around as hunter and food gatherer. When the early men started settling down in their respective areas, into organized societies developing the unique features of their culture, but something that commonly prevailed across was the belief in the Primordial source of energy (Pandya: 2010)

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

The Aryans who primarily were the pastoralists believed in appeasing *Surya* with the hymns. The sun had multiple names and forms and each was worshipped for its different aspect (Pandya: 2010).

The Epics reverentially praise *Surya* as the supreme deity, particularly highlighted in *Valmiki's Ramayana*. In a pivotal moment during the battle against *Ravana* in *Lanka*, when *Rama* found himself evenly matched and fatigued, sage *Agastya* provided him with the solace and guidance to recite the *Adityahridayam Stotram*. This sacred chant played a crucial role in *Rama's* triumph over *Ravana* and the subsequent liberation of *Sita* [*Ramayana*: 6.107.1-31].
Numerous Puranic narratives venerate *Surya* as the supreme deity. Over time, he has assumed distinct forms akin to other sectarian gods. An exceptional manifestation of his identity prompted the construction of temples exclusively dedicated to him (Pandya: 2001). During the reign of the Gupta emperors, hailed as the Classical Age of India, the initiation of temple construction marked the emergence of various sects (Srivastava: 1975).

The earliest temple and subsequent evolution in temple building

2. Gop

Gujarat also witnessed the establishment of its earliest temple in the village known as *Zinavari Gop or Juna Gop*, at the foothills of Barda hills in the Jamnagar district. This temple, named the **Gop temple**, holds historical significance as the earliest known structure built by the Maitraka kings, dating back to the 6th century AD (Nanavati and Dhaky: 1969). The Maitrakas, a ruling dynasty centered in the region of Saurashtra with Valabhi as their capital, were pioneers in the early experiments of temple construction in Saurashtra. Their title, "Maitraka," suggests their affiliation with sun worship, a belief reflected in the numerous temples they commissioned, dedicated to Surya (Dhaky and Nanavati: 1969). Their contemporaries were the Saindhava kings who ruled from Bhumilika, the modern day Ghumli village and patronized temple building activities in the region.

The Gop temple stands proudly on an intricate platform adorned with numerous molded projections and recesses, forming an outer ambulatory. Elevated on a notably high plinth, a

wooden staircase, though no longer extant, once provided access to the temple. The sanctum, situated above, is square in plan but currently lies in a state of ruin. Despite the dilapidation, traces of iconography are discernible. The *shikhara*, with its *phamsana* style, is embellished with *gavaksha* arches—two on the lower and one on the upper tiers—culminating in the crowning *amalaka*, symbolizing its dedication to Surya (Nanavati and Dhaki: 1969) (Pandya: 2001).

3. Sun temple, Srinagar

The next in line is the temple at **Srinagar**, a village in Porbandar district. This temple is also dedicated to Sun. On the platform there used to be a closed wall around the sanctum and the *mandapa* which is no longer there. The walls of the sanctum are plain topped by a band of rafters ends and a *kapota.* The four tiered superstructure is decorated with very large *Chandrasala* in order 3, 2 and 1, the finial tier being plain. The *karna kutas* are visible on the corners. It is topped by a multi ribbed *amalaka*, a *ghanta* and a *stupi.* (Nanavati and Dhaki: 1969) (Pandya 2001)

4. Sun temple, Sutrapada

The subsequent temple in the narrative of temple evolution is another Sun temple located in **Sutrapada** village near Prabhas Patan. This temple features a sanctum alongside a *mandapa*, complete with a *pradakshina patha.* While it is deemed a genuine *Nagara Shikhara*, its design, though archaic, boasts a pyramidal spire adorned with the distinctive *amalaka* (Nanavati and Dhaki: 1969) (Pandya 2001) (Pandya: 2010) (Ramkrishna: 2013). The roof of

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

the hall is constructed from laminated slabs, remaining in an unfinished state. Dating back to 700 AD, this temple adds another chapter to the evolving tale of temple architecture (Nanavati and Dhaky: 1969).

5. Bhimdeval

Near the *Prachi Tirtha* stands the **Bhimdeval** temple, a pivotal contribution to the evolution of regional temple architecture dedicated to Surya. Distinguishing itself with a larger size compared to the previously discussed temples, its *anek-andaka shikhara* is noteworthy, featuring early instances of *urushringas* and a sizable *amalaka.* The temple also includes a *gudhamandapa*, albeit with a missing roof, mirroring the architectural plan of larger Maitraka temples, complete with *ruchaka* pillars and sloping roofs for side aisles and ambulatory (Pandya 2001) (Pandya: 2010) (Ramkrishna: 2013).

This temple further showcases the iconography of *Dandi* and *Pingala*, the assistants of *Surya* (Nanavati and Dhaki: 1969). Notably, it is believed that Kumarpala Solanki, the 12th-century ruler of Gujarat, undertook repairs on this temple, which is estimated to be approximately three centuries older, placing its origin around the 9th century (Nanavati and Dhaki: 1969).

Indeed, the few temples which were dedicated to the Sun only are highlighted in this paper offering just a glimpse into the vast array of different sectarian structures that contribute to the evolutionary journey from the Pre-Solanki temple architecture to the pinnacle of the *Maru Gurjara* or the refined Solanki style, exemplified by the Sun Temple at Modhera. The architectural tapestry woven by these temples reflects the rich heritage and artistic ingenuity that has shaped the cultural landscape of Gujarat. Each temple, a chapter in this unfolding narrative, adds its unique essence to the overarching story of temple evolution in the region.

Prabhasa Kshetra

In addition to archaeological findings that follow, there exists Puranic evidence of *Prabhasa Kshetra*, as documented in the *Skanda Purana*. This ancient text narrates stories explaining the origins and significance of the region surrounding the *Somnath temple*, known

as *Prabhasa Kshetra.* According to the *Skanda Purana*, this sacred land is where the effulgence of Surya was molded into form by *Vishvakarma.* The radiant light of the Sun that bathed this part of the land led to the nomenclature "*Prabhasa".* And also the tales regarding the origin of the family of *Surya* are given here, giving it a complete picture of a sectarian deity [SKP:11.1-225] (Pandya 2010) (Ramkrishna: 2013).

As *Prabhasa Kshetra* holds sacred reverence for *Surya*, a comprehensive list of Sun temples, along with detailed accounts of each, has been compiled. This compilation, encompassing the geographical boundaries of *Prabhasa Kshetra*, serves as a testament to the spiritual and historical significance attributed to this region (Pandya: 2010) (Pandya: 2012). While not all temples from this list may still stand, the existence of numerous Sun temples within the *Prabhasa Kshetra* remains a testament to the enduring legacy of solar worship in the region and its evolution into a popular sectarian deity.

Few of the temples discussed here in this paper fall in the area of the *Prabhasa Kshetra* (Pandya 2010) (Ramkrishna: 2013)

Conclusion:

The Sun Temple at Modhera stands as the quintessence of *Maru Gurjara* architecture, a style meticulously fostered by the Solanki rulers of *Anahilapura Patan* and devoted to the worship of *Surya*. However, achieving the pinnacle of architectural precision witnessed in the Modhera temple involved a gradual and intricate evolution spanning five centuries.

The journey commenced in the heart of the Saurashtra region during the 6th century A.D, where the Maitraka rulers undertook experimental constructions, laying the foundation for subsequent temple endeavors dedicated to various deities. As the Sun cult gained popularity, fueled by stories in the Epic-Puranic literature, particularly under the influence of *Samba, Krishna's* son, and the *Maga Brahmins,* the architectural landscape underwent continuous transformations. Over time, however, the allure of the Sun cult diminished, fading into obscurity during the medieval period.

To truly grasp and appreciate the mesmerizing beauty of the Sun Temple at Modhera, one must embark on a historical journey, unraveling the threads of its evolution and understanding the cultural intricacies that have sculpted its magnificent architecture. The temple at Modhera is not just a testament to architectural finesse but also a reflection of the dynamic cultural shifts and evolving beliefs that shaped its existence.

Reference list

Original Sources

1. Maharshi Valmiki (1927). *Ramayana - Yuddha Kanda - Uttarardha.* Translated by C.D. Sharma. Allahabad: Ramnaraayan Lal.
2. The Skanda Purana (2003) 1st ed. Translated by G.V. Tagare. Delhi: Motilal Banarasidass

Secondary Sources

1. Centre, U.W.H. (2022). *Sun Temple, Modhera and its adjoining monuments*. UNESCO World Heritage Centre. Available at: https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6627/
2. Lobo, W. (1982). *The Sun Temple at Modhera - a Monograph*. Munich: C. H. Beck.
3. Majumdar, A.K. (1956). *The Chaulukyas of Gujarat*. Bombay: Bhartiya Vidya Bhavan.
4. Majumdar, R.C. ed., (1989). *The Struggle for Empire*. 4th ed. Bombay: Bhartiya Vidya Bhavan.
5. Mankodi, K. (2015). *Modhera*. 1st ed. New Delhi: Archaeological Survey of India.
6. Nanavati, J. and Dhaky, M. (1970). *Maitraka and Saindhava Temples of Gujarat*. Switzerland: Artibus Asiae.
7. Pandya, K. (2001). *Sun Worship in Saurashtra and Kutch*. Unpublished MA Dissertation.
8. Pandya, K. (2010). *Prabhasa Kshetra: A Cultural Study with the Emphasis on Surya and Its Multivalent Manifestations*. Research Project - Small Study and Research Grant.
9. Parikh, R.C. and Shastri, H.G. eds., (2005). *Gujarat no Rajkiya aney Sanskrutik Itihaas - Solanki Kaal*. Ahmedabad: B.J. Institute of Indology.
10. Pramod Chandra ed., (1975). *Studies in Indian Temple Architecture*. Varanasi: American Institute of Indian Studies. Papers presented at a seminar in Varanasi.
11. Ramkrishna, K. (2013). Prabhasa Kshetra and its Association with Sun Worship. *Heritage and Us*, 2(3).
12. Shrivastava, V.C. (2017). *Sun Worship in Ancient India*. New Delhi: Parimal Publication.
13. Tripathi, A. (1997). Sun Worship in Gujarat: Historical and Sociological Context. *Proceedings of the Indian History Congress*, 57(1).

List of Photographs

1. Sun Temple at Modhera
2. Gop temple
3. Sun temple at Srinagar
4. Sun temple Sutrapada
5. Bhimdeval

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વારસામાં પરંપરાગત લોક મેળાઓનું સ્થાન અને મહત્વ

પ્રા. વિપુલકુમાર એ. સોલંકી

પ્રોફેસર

શ્રી જીવન જ્યોત એમ.એસ.ડબલ્યું. કોલેજ – ગોધરા

(શ્રી ગોવિંદ ગુરુ યુનિવર્સિટી -વિંઝોલ, ગોધરા)

પ્રસ્તાવના:

ભારતીય સંસ્કૃતિ અનેક વર્ષો જુની છે. માટે ભારતીય સંસ્કૃતિ અનેક વર્ષો જૂની હોવાથી સંસ્કૃતિની વિવિધ પરંપરાઓ વર્ષોથી ચાલી આવી છે. તે સામાજિક, ધાર્મિક કે સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ આજે પણ ચાલે છે. તહેવાર, પર્વ, ઉત્સવ, મેળાઓ સમગ્ર ભારતભરમાં યોજાય છે. એવી જ ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરા એટલે લોકમેળાઓ. ભારતીય પ્રજા પ્રાચીનકાળથી જ ઉત્સવ અને મેળાઓ પ્રિય રહેલી છે. માટે લોકમેળાઓ એ ભારતીય સંસ્કૃતિમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. ભારતભરમાં વિવિધ પ્રકારના લોકમેળાઓ ભરાય છે. ભારતીય લોક પરંપરામાં ભારતના ભાતીગળ લોકજીવનમાં મેળા માનવજીવનનું પ્રતિબિંબ ઝીલે છે. ગુજરાતમાં સમગ્ર વર્ષ દરમ્યાન અલગ અલગ વિસ્તારમાં અસંખ્ય મેળાઓ ભરાય છે. તેના દ્વારા સામાજિક, આર્થિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ તેનું મહત્વ જોવા મળે છે. તેમાં ગુજરાતની સંસ્કૃતિની ઝલક દેખાય છે. મેળો ભારતીય સંસ્કૃતિના સામાજિક અને ધાર્મિકતાને જીવંત કરતુ ઉત્તમ માધ્યમ છે. મેળો એ માનવ સંસ્કૃતિના પ્રતિબિંબનું પ્રતિક છે. રોજીંદા જીવન માંથી કંટાળીને વ્યક્તિ મનોરંજન કરવા માટે તેમજ નવી ઉર્જા મેળવવાનું ઉત્તમ માધ્યમ એટલે મેળા. આપણા રોજ બરોજના માળખામાંથી બહાર નીકળી આપણી સામાજિક પ્રવૃત્તિ, ધાર્મિક ભાવના, આર્થિક પરિસ્થિતિ અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ આ બધાના સમન્વયનું પ્રતિક આપણને મેળામાં જોવા મળે છે. ગુજરાતના લોકમેળાઓ સમગ્ર લોક સમુદાયને માટે એક સવિશેષ મહત્ત્વ ધરાવે છે. ગુજરાતમાં કારતક માસથી પ્રારંભ કરીને આસો માસ દરમિયાન ક્યાંકને ક્યાંક મેળા યોજાય છે. એક અંદાજ મુજબ ગુજરાતમાં વર્ષ દરમિયાન ૧૫૨૧ જેટલા મેળા વિવિધ સ્થળે યોજાય છે. જેમાં સૌથી વધુ ૧૫૯ મેળા સુરત જિલ્લામાં જ્યારે સૌથી ઓછા ૦૭ ડાંગ જિલ્લામાં યોજાય છે. ગુજરાતમાં ૨૮૦ જેટલા આદિવાસીઓના મેળા યોજાય છે, જેમાં સૌથી વધુ ૮૯ પંચમહાલ જિલ્લામાં યોજાય છે. આમ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વારસામાં પરંપરાગત લોક મેળાઓનું સ્થાન અને મહત્વ વિષય પર પ્રસ્તુત શોધપત્રમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

મેળા નો અર્થ અને વ્યાખ્યા:

મેળો એટલે મેળાપ, મેળાવડો, જ્યાં જનસમૂહ એકત્ર થાય છે. ભગવદ્ગોમંડલમાં મેળો એટલે અંત ઘડીએ છેલ્લો મેળાપ થવો તે, મેળો એટલે મેળાપ-મુલાકાત, એક બીજા ને મળવા ભેગા થયેલા માણસોનો સમૂહ, મંડળ કે ટોળું, સભા, જલસો, મેળાવડો, નક્કી કરેલ તારીખે, નકકી કરેલ સ્થળે ભરાતું વિવિધ વસ્તુઓનું ગંજાવર બજાર.

બ્રિટાનિકા એન્સાયકલોપિડિયા મુજબ મેળાનો અર્થ:

"કલા, વિજ્ઞાન અથવા ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે પ્રજાનો રસ વધારવા માટે ઉત્પાદકોને પ્રોત્સાહિત કરવા માટે, વેપારના વિસ્તાર માટે અથવા એક કે વધુ ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિઓની પ્રગતિ આયોજિત સુવ્યવસ્થિત રજૂઆત" કરે છે.

મેળાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ:

સૌપ્રથમ મેળો ક્યાં ભરાયો તેની કોઈ સચોટ માહિતી ઉપલબ્ધ નથી પણ મેળાનો ઉલ્લેખ પ્રાચીનકાળનાં બે મહાકાવ્યો રામાયણ અને મહાભારતમાં જોવા મળે છે . સામાન્ય રીતે મેળાઓ નદી કિનારે, પર્વતીય પ્રદેશ, વનવિસ્તાર કે ધાર્મિક સ્થળોએ લોકો ભેગા મળી પ્રસંગની ઉજવણી કરતા કે એક સ્થળથી જીવનજરૂરી ચીજવસ્તુઓ ખરીદતા અથવા એકબીજાને મળી શકતા હતા. ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક એકતાના મૂળ લોક ઉત્સવો અને લોકમેળામાં પડેલા છે. દરેક મેળાનું સ્વરૂપ અને તેમની પ્રવૃત્તિઓ જુદી જુદી હોય છે. આપણા પૂર્વજોનો મૂળ ઉદ્દેશ્ય આપણી સંસ્કૃતિનું જતન કરવાનો હોવાથી મેળાઓની શરૂઆત થઈ હશે તેમ અનુમાન કરી શકાય.

ગુજરાતમાં યોજાતા લોકમેળાઓ મહદઅંશે ધાર્મિક તહેવારો પ્રસંગો કે માન્યતાઓના અનુસંધાનમાં યોજાય છે. ભગવાન શંકર, રામ,કૃષ્ણ, હનુમાન, તથા અંબાજી, બહુચરાજી, સીતા માતા, ખોડીયાર માતા જેવા દેવી-દેવતાઓના પર્વ પ્રસંગે યોજાતા હોય છે, એવી જ રીતે સહજાનંદ સ્વામી, કબીર, ઓઘડદાદા ભાથી-ખત્રી, જલારામ બાપા જેવા સંતો તથા મુસ્લિમ પીર-ઓલિયા મીરા દાતાર, હઝરતપીર, નરુદ્દીન ઓલિયા વગેરેની યાદમાં ભરાય છે. આવા ધાર્મિક મહત્વ ના મેળા વાસ્તવમાં બિનસાંપ્રદાયિક મૂલ્ય ધરાવે છે. મેળાઓ સામાન્ય રીતે ધાર્મિક ભાવનાને કેન્દ્રમાં રાખી લોકલ્યાણ માટે બલિદાન આપનાર પુરુષોને અંજલિ આપવા તથા શ્રદ્ધા, ભક્તિનું અર્ધ્ય અર્પવા ભરાય છે. તેની સાથે સામાજિક તથા આર્થિક હેતુઓ પણ જોડાયેલા છે. તેમાં અનેક ચીજ વસ્તુઓનું ખરીદ-વેચાણ થાય છે. ખેડૂતો પોતાની ગાયો, ઘોડા, ઊંટ કે બળદો જેવા પશુઓની લે-વેચ કરતા હોય છે.મેળાઓ સામાન્ય રીતે ધાર્મિક ભાવનાને કેન્દ્રમાં રાખી લોકલ્યાણ માટે બલિદાન આપનાર પુરુષોને અંજલિ આપવા તથા શ્રદ્ધા, ભક્તિનું અર્ધ્ય અર્પવા ભરાય છે. તેની સાથે સામાજિક તથા આર્થિક હેતુઓ પણ જોડાયેલા છે. તેમાં અનેક ચીજ વસ્તુઓનું ખરીદ-વેચાણ થાય છે. ખેડૂતો પોતાની ગાયો, ઘોડા, ઊંટ કે બળદો જેવા પશુઓની લે-વેચ કરતા હોય છે.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

મેળો ભરાવવાના સ્થળ તથા સમયગાળો:

મેળાઓ સામાન્ય રીતે ડુંગરો પર કે તળેટીમાં, નદીકિનારે કે સાગર કિનારે ભરાતા હોય છે. સામાન્યરીતે મેળાઓ વર્ષમાં એકવાર ભરાતા હોય છે પણ મેળા ભરાવાની મુદત અલગ અલગ જોવા મળે છે. મોટાભાગના મેળાઓ સવારમાં અથવા તો બપોર પછી ભરાતા હોય છે અને તો ક્યાંક એક દિવસ ના મેળા તો ક્યાંક બે દિવસ ના મેળા તો ક્યાંક ત્રણ કે પાંચ દિવસ કે અઠવાડિયાના મેળા ભરાતા જોવા મળે છે.આદિવાસી વિસ્તારના મેળાઓ જે હાટમેળાઓ તરીકે ઓળખાય છે એ દર અઠવાડિયે યોજવામાં આવે છે.

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વારસામાં સ્થાન પામેલા તેમજ અનેક રીતે સાંસ્કૃતિક મહત્વ ધરાવતા વિવિધ મેળાઓનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

તરણેતરનો મેળો:

ગુજરાત અને ભારતનો સૌથી પ્રખ્યાત મેળો છે. તરણેતરનો મેળો યૌવન, રંગ, રૂપ, મસ્તી, લોકગીત, દુહા અને લોકનૃત્યનો મેળો છે. સૌરાષ્ટ્રની સમૃદ્ધ લોકસંસ્કૃતિને જોવા, જાણવા અને માણવા માટે તરણેતરનો મેળો એક સ્થાન છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં તરણેતર નામના ગામમાં ત્રિનેત્રેશ્વર મહાદેવના મંદિરે ભરાતો મેળો છે. આ મેળો બાદરવા સુદ ચોથ,પાંચમ,છઠ્ઠ એમ ત્રણ દિવસ ભરાય છે. એ સમયે વિદેશીઓ પણ આ મેળો જોવાં આવે છે. પાંચાળ પ્રદેશની પ્રજા દુર ન જઈને તરણેતરને ગંગા અને હરિદ્વાર માનીને તરણેતરમાં આવેલ ત્રણેય કુંડમાં પોતાના મૃત્યુ પામેલા સ્વજનોના અસ્થિ પધરાવી, કુંડમાં નાહીને ગંગામાં નાહયાનું પુણ્ય માને છે અને આ દિવસેજ ત્રિનેત્રેશ્વર મહાદેવના મંદીર ઉપર બાવન ગજની ધજા ચડાવવામાં આવે છે. તરણેતરનાં મેળાની ત્રણ વિશેષતાઓ છે: સામસામા બોલાતા દુહા, વહેલી રાતથી માંડીને સવાર સુધી ચાલતી ભજનની લહેર અને ૨૦૦ ભાઈ-બહેનોના એક સાથે લેવાતા હુડા અને હાજા રાસ. તરણેતરનો મેળો જ્યાં ભરાય છે તે ત્રિનેત્રેશ્વર મહાદેવનું મંદિર લખપતના રાજવી કરણસિંહજીએ એમની પુત્રી કરણબાની યાદમાં ઈ.સ. ૧૯૦૨માં બંધાવેલું હતું. તરણેતરનો મેળો ગુજરાતમાં ભરાતો એક સૌથી મોટો અને આકર્ષક મેળો છે, એની વિશિષ્ટતા એ છે કે એમાં ગુજરાતમાંના લોક સમુદાયનું આદર્શ પ્રતિબિંબ જેવા મળે છે. એમાં ગુજરાતની કાલી, કાઠી, કોળી, ભરવાડ અને રબારી પ્રપ્ત ઉપરાંત દેશ-વિદેશમાંથી પણ જિજ્ઞાસુઓ ખાસ હાજરી આપે છે. રાજ્ય સરકાર દ્વારા દર વર્ષે અહીયા ગ્રામીણ ઓલિમ્પિકનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

વૌઠાનો મેળો:

વૌઠાનો મેળો ગુજરાતમાં ભરાતા લોકમેળાઓમાં એક મહત્વનો મેળો છે. વૌઠા અમદાવાદ જિલ્લાના ધોળકા તાલુકાના તથા ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુકાની સરહદ પર આવેલું છે. વૌઠાનો મેળો અમદાવાદ જિલ્લામાં ભરાતા મેળામાં સૌથી મોટો મેળો છે

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

અમદાવાદના ધોળકા તાલુકાના વૌઠા ગામે વૌઠાનો મેળો ભરાય છે. મેળાનું સ્થળ સપ્તસંગમ - સાત નદીઓના સંગમ તરીકે ઓળખાય છે જેમાં (૧) સાબરમતી (૨) શેઢી (૩) હાથમતી (૪) વાત્રક (૫) ખારી (૯) મેશ્વો (૭) માઝમ. આ મેળો કારતક સુદ અગિયારસથી કારતક સુદ પૂનમ સુધી ભરાય છે. પરંતુ લગભગ એક મહિના સુધી લોકો અહીં આવ-જા કરે છે. આ મેળાની ખાસિયત એ છે કે અહીંયા ગધેડાઓ તથા ઊંટોને શણગારીને ખરીદ-વેચાણ માટે લાવવામાં આવે છે. તેથી આ એક પશુ મેળા તરીકે પ્રખ્યાત છે. ગુજરાતના મધ્યમાં આવેલા આ સ્થળનું મહત્વ પુરાણોમાં છે. મહાભારતના વિરાટનગર જે અત્યારનું ધોળકામાં છે, જ્યાં પાંડવો તેર વર્ષના લાંબા વનવાસ પછીનો અજ્ઞાતવાસ પસાર કરવા માટે રોકાયા હતા. વૌઠામાં આવેલા આ મહાદેવના પ્રાચીન મંદિર વિષે ઘણીબધી માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે કે ભગવાન શંકરના મોટા પુત્ર કાર્તિક સ્વામી જેઓ સમગ્ર પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરતા રહે છે તેઓ કાર્તિક પૂર્ણિમાને દિવસે ભરતા મેળામાં પવિત્ર સ્નાન કરવા માટે આવતા હોય છે. વૌઠામાં આજે પણ કાર્તિકની ચરણપાદુકાનું પૂજન થાય છે. કાર્તિકી પૂર્ણિમા સપ્તસંગમમાં સ્નાન કરવું ખુબ પવિત્ર મનાય છે અને તે દિવસે સ્નાન કરીને લોકો અધ્યાત્મિક આનંદ અનુભવે છે. વૌઠાના આ મેળામાં અનેક નાની-મોટી દુકાનો, મનોરંજનના સાધનો, મદારી, જાદુગરો,નટ, ભવૈયા તેમજ સર્કસ,ચકડોળ વગેરે મનોરંજનના સાધનો હોય છે. રાત્રે ભજન મંડળી ઉપરાંત તાલુકા પંચાયત ધોળકા દ્વારા સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમનું પણ આયોજન કરવામાં આવે છે. ભાલ અને નળકાંઠાના તેમજ ઠાકોર, રાણા, દરબાર, કાછીયા પટેલ અને રાજપૂત કોમના લોકો ત્યાં પાલ એટલે કે છાવણી નાખી બે-ત્રણ દિવસ માટે રોકાતા હોય છે.

શાહઆલમનો મેળો:

હજરત શાહઆલમ સાહેબ વટવાના પ્રખ્યાત સંત હજરત કુતુબે આલમ સાહેબના પુત્ર હતા. અમદાવાદના મુસલમાન સંતોમાં હજરત શાહઆલમ સાહેબનું નામ ખૂબ મશહૂર છે. આ શાહઆલમનો મેળો તેમની યાદમાં જ ભરાય છે. શાહઆલમ સાહેબનું અવસાન ઈ.સ.૧૪૭૫માં થયું હતું ત્યારે આ સંતની સ્મૃતિમાં અહીંયા એક રોજો બનાવવામાં આવ્યો, જે શાહઆલમના રોજાના નામે પ્રખ્યાત છે. આ દરગાહ મુસ્લિમોનું પવિત્ર યાત્રાધામ ગણાય છે. હજરત શાહઆલમ સાહેબના ઉર્સના સમયે આ મેળો ભરાય છે જેમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ કોમની જનમેદની ઊમટી પડે છે.

ચુળ મેળો:

આ મૂળ મેળાનું આયોજન અનેક આદિવાસી વિસ્તારોમાં કરવામાં આવે છે. આ મૂળ મેળો હોળીના બીજા દિવસે એટલે કે પૂળેટીના દિવસે ભરાય છે. એક લંબચોરસ ચૂલો ગામની બહાર તૈયાર કરી તેમાં અગ્નિ પ્રગટાવવામાં આવે છે. ત્યારબાદ આદિવાસી પુરુષ-ઓ એક હાથમાં પાણીનો ઘડો રાખે છે અને બીજા હાથમાં નાળિયેર લઈને અગ્નિના અંગારા પર ખુલ્લા પગે ચાલીને પસાર થાય છે.

ભવનાથ મહાદેવનો મેળો:

જૂનાગઢના ગિરનારની તળેટીમાં સુવર્ણરેખા નદીના કિનારે ભવનાથ ભગવાનનું ખુબ પ્રાચીન મંદિર આવેલું છે. મંદિરના સ્વયંભુ શિવલીંગ રળીયામણું દેખાય છે. આ મેળો દર વર્ષે મહાશિવરાત્રીના પર્વ નિમિત્તે મહા વદ અગિયારસથી મહા વદ અમાસથી ભરાય છે. ભવનાથના મેળામાં મહાશિવરાત્રીની મધ્યરાત્રીએ ભગવાન ભવનાથની પૂજા કરવામાં આવે છે. મહાપૂજાના દર્શન કરવા ગુજરાતના ખૂણે ખૂણેથી સાધુ-સંતો અને નાગા બાવાઓ ખુબ મોટી સંખ્યામાં આવે છે. દર્શનને આવતા લોકો માટે ઠેર ઠેર જગ્યાઓએ અન્નક્ષેત્ર પણો ખુલ્લા મુકાય છે. મહા વદ નોમના દિવસે ભગવાન ભવનાથના મંદિર ઉપર ધર્મ અને સંસ્કૃતિની ધજા ચડાવવામાં આવે છે. આ સમયે નાગાબાવા હાથીઓ પર સવારી કરી શંખ ધ્વની કરતા અને જાતજાતના વાદ્યો વગાડતા મહાદેવનો જયનાદ કરતા જોવા મળે છે. આ સ્થળે મુચકુંદ, ભર્તુહરિ અને ગુરુદત્ત ની ગુફાઓ પણ ખુબ પ્રખ્યાત છે અહીં લાખોની સંખ્યામાં શ્રદ્ધાળુઓ દર્શન કરવા અને મેળો માણવા આવે છે. આહિર અને મેર લોકોને માટે આ સ્થળ આસ્થા અને શ્રદ્ધાનું સ્થળ છે. મેળાના દિવસો દરમિયાન રાત્રે લોકસંગીત, રાસ-ગરબા અને ભજન-કીર્તનના કાર્યક્રમો પણ યોજવમાં છે. ભવનાથના મેળાના સન્દર્ભમાં સ્કંદ પુરાણમાં એક દંતકથા આવેલી છે. આ દંતકથા મુજબ શિવ-પાર્વતી રથમાં આકાશ માર્ગે જતા હતા ત્યારે તેમનું દિવ્ય ઘરેણું નીચે ભવનાથના મંદિર પાસે પડી જાય છે. આથી તેને ‘વસ્ત્રા પૂતક્ષેત્ર’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. મહાશિવરાત્રીના દિવસે થતી મહાપૂજાના સમયે શંખોના ધ્વનિ સાથે નીકળેલું નાગાબાવાઓનું સરઘસ, તેઓનું મૃગીકુંડમાં સ્નાન અને ગિરનારની તળેટીમાં થતો શંખનાદ એક આધ્યાત્મિક અનુભવ હોય છે. એક લોકવાયકા પ્રમાણે મૃગીકુંડમાં ન્હાવાથી લોકોને મોક્ષ મળે છે. નવનાથ અને ૮૪ સિદ્ધોના સ્થાનક ગિરનારમાં ભર્તુહરિ, ગોપીચંદ અને અશ્વત્થામા જેવા સિદ્ધો રહે છે. અને શિવરાત્રીના દિવસે આ સિદ્ધ પુરુષો મૃગીકુંડમાં ન્હાવા માટે આવે છે. વળી એવી પણ માન્યતા છે કે સિદ્ધો પુરુષો એકવાર આ કુંડમાં ન્હાવા પડે છે પછી બહાર દેખાતા નથી. ભવનાથના મેળામાં આવતા લોકો માટે રહેવાની તેમજ જમવાની મફત સુવિધા કરવામાં આવે છે. ૩૦૦થી ૩૫૦ લોકો રહી શકે તેવા તંબુઓ બાંધવામાં આવે આવે છે. લોકોને ખરીદી માટે વિવિધ પ્રસાદ અને ચીજ-વસ્તુઓની દુકાનો પણ લગાવવામાં આવે છે. સરકારી અને અર્ધસરકારી સંસ્થાઓ પોતાના પ્રદર્શનો પણ યોજે છે. અદ્ભુત, અલૌકિક સમાન ભવનાથનું આ મંદિર ચાર સમુદાયથી ઘેરાયેલું રહે છે અને રાત્રિના સમયે ભજન કીર્તન અને રાસ-ગરબા વગેરે આ સ્થળમાં ભક્તિમય વાતાવરણ ઊચું કરી દે છે.

માણેકઠારી પૂનમનો મેળો:

ખેડા જિલ્લાનાં ડાકોરમાં આસો સુદ પૂનમ(શરદ પૂનમ)ના દિવસે માણેકારી પૂનમનો મેળો ભરાય છે. શરદ પૂનમનો આ મેળો ત્રણ દિવસ સુધી ચાલે છે. ડાકોર વૈષ્ણવ ધર્મના અનુયાયીઓ માટે મોટાં તીર્થોમાનું એક છે. પૌરાણિક કથા પ્રમાણે મથુરામાં જરાસંઘને ૧૮ વખત હરાવ્યા પછી કાલ્યવને મથુરા પર ચડાઈ કરી. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાની દૂરદર્શિતાથી અને યાદવોનો સંહાર અટકાવવા માટે મથુરાનું

રણમેદાન છોડવું અને દ્વારકામાં આવીને વસવાટ કર્યો. આ સમયેથી તે “રણછોડ" તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા. આ દિવસે રણછોડરાયજી સાક્ષાત સ્વરૂપે હાજર હોય છે માટે તેમને રેશમી વસ્ત્રો અને કિંમતી અલંકારોથી શણગારી સવા લાખ રૂપિયાનો ખાસ મુગટ પહેરાવાય છે.

પલ્લીનો મેળો:

ગુજરાતના પાટનગર ગાંધીનગરથી પંદર કિમીના અંતરે આવેલ રૂપાલ ગામમાં દર વર્ષે આસો નવરાત્રિ દરમિયાન આ મેળી ભરાય છે. આ રૂપાલ ગામમાં આદ્યશક્તિ વરદાયિની માતાનું મંદિર આવેલું છે. અહીંયા વરદાયિની માતાની પલ્લી ભરાય છે એટલે કે માતાના શ્રદ્ધાળુ ભક્તો આસો સુદ નોમના દિવસે માતાની પાલખી (પલ્લી)ને ઊંચકીને ગામમાં વરઘોડો કાઢે છે. આ મેળાની એક ખાસિયત એ છે કે વરદાયિની માતાને પ્રસન્ન કરવા માતાની પલ્લી પર ચોખ્ખું ઘી ચડાવવામાં આવે છે. આ ચોખ્ખું ઘી ચડાવવાનું પ્રમાણ એટલું પુષ્કળ હોય છે કે જાણે ચોખ્ખા ઘીની નદીઓ વહેતી હોય વરદાયિની માતાની પાલખી (પલ્લી) ને જોવાં ગુજરાતના નહિ પરંતુ વિદેશથી પણ લાખો શ્રદ્ધાળુ આ દિવસે ઊમટી પડે છે.

ચિત્ર-વિચિત્રનો મેળો:

ચિત્ર-વિચિત્ર નો મેળો ગુજરાત રાજ્યનાં સાબરકાંઠા જિલ્લામાં આવેલા પોશિના તાલુકાના ગુણભાંખરી ગામમાં, મહાભારત કાળનાં ચિત્રવિચિત્ર મહાદેવ મંદિર ખાતે હોળીનાં તહેવાર પછીના ૧૪મા દિવસે ચિત્ર-વિચિત્ર ના મેળાને યોજવામાં આવે છે. આ મંદિર સાબરમતી, આકુળ અને વ્યાકુળ એમ ત્રણ નદીઓના સંગમસ્થાન પર આવેલું છે. આસપાસના વિસ્તારોમાંથી ભીલ જનજાતિના લોકો પણ મોટી સંખ્યામાં આ મેળો માણવા માટે આવે છે . ગરાસિયા અને ભીલ આદિવાસીઓ તેમના પરંપરાગત પોશાકમાં રંગીન કપડા , પુરુષોનો પોશાક સામાન્ય રીતે એક આસમાની રંગનું શર્ટ , ધોતી અને લાલ અથવા ભગવા રંગની પાઘડી આવેલ હોય છે. સ્ત્રીઓના ઘાઘરા ડોન શૈલીમાં જે 20 ગજ જેટલું લાબું હોય છે તે સાંસ્કૃતિક વારસાના પ્રતીકરૂપ છે. આ મેળા દરમિયાન 37 વિવિધ આદિવાસી સમુદાયના લોકો પોતાના ભેદભાવ ભૂલીને એક પરિવાર બનીને આ મેળો ઉજવે છે . આ મેળાને આદિવાસીઓના મેળા તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે . આ મેળાનું આયોજન દર વર્ષે મહાભારતના ચિત્રવીર્ય અને વિચિત્રવીર્યની યાદમાં કરવામાં આવે છે . એક દંતકથા પ્રમાણે મહાભારત કાળમાં અહીં ચિત્રવીર્ય અને વિચિત્રવીર્ય બને રોગમુક્ત થયાં હતા તેથી શ્રદ્ધાળુ આદિવાસી સ્ત્રી પુરુષ પોતાના કે પોતાના સંબંધીઓને રોગમુક્ત કરવા અથવા રોગ પીડાથી મુકત થવા માટે બાધા રાખે છે .

માધવરાયનો મેળો:

માધવરાયનો મેળો પોરબંદર જિલ્લાના માધવપુર ગામે ભરાય છે. આ મેળો ચૈત્ર સુદ નોમથી પાંચ દિવસ સુધી ચાલે છ. પૌરાણિક કથા પ્રમાણે, ભગવાન દ્વારકાધીશ દેવી રુકમણીની વિનંતીથી સ્વયં પધારીને તેમનું અપહરણ કર્યું હતું એ અહીંના મંદિરમાં એમની સાથે પરણ્યાં હતા. આ પ્રસંગની સ્મૃતિમાં

જ દર વર્ષે અહીયાં મેળો ભરાય છે. પાંચ દિવસ સુધી ચાલતા આ મેળામાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ-રુકમણીજીના લગ્ન અંગેના ગણેશ સ્થાપના, મંડપ-વિધિ, વરઘોડો, સ્વયંવર વિધિ વગેરે પ્રસંગો વિધિવત્ રીતે પૂરી ધામધૂમથી ઊજવાય છે. આ લહાવો જોવાં વિશાળ જનમેદની આ મેળામાં ઊમટી પડે છે.

સરખેજનો મેળો:

પ્રખ્યાત સંતશિરોમણિ હજરત શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ સાહેબની દરગાહ સરખેજમાં આવેલી છે, જે 'સરખેજના રોજા'ના નામે પ્રખ્યાત છે. આ સરખેજના રોજા પાસે તળાવને કાંઠે આ સરખેજનો મેળો ભરાય છે, હજરત ગંજબક્ષ સાહેબે અમદાવાદની સ્થાપનામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો અને તેઓ અમદાવાદના સ્થાપક સુલતાન અહમદશાહના ગુરુ પણ હતા. હજરત ગંજબક્ષ સાહેબ ઈ.સ.૧૪૪૬માં અવસાન પામ્યા હતા. આ સરખેજના રોજાના બાંધકામની શરૂઆત ઈ.સ.૧૪૪૬માં સુલ્તાન ગિયાસુદ્દીન મુહમ્મદશાહે કરી જે ઈ.સ.૧૪૫૧માં સુલ્તાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહના સમયે પૂર્ણ થઈ હતી. હજરત ગંજબક્ષ સાહેબ ભારતના ૬ મોટા પીરસાહેબમાંથી એક છે અને આ દરગાહ મુસ્લિમોનું પવિત્ર તીર્થસ્થળ ગણાય છે. હજરત ગંજબક્ષ સાહેબના ઉર્સના સમયે આ મેળો ભરાય છે જેમાં મુસ્લિમ લોકોની સાથે હિન્દુઓ પણ મોટી સંખ્યામાં જાય છે.

ગોળ-ગધેડાનો મેળો:

ગોળ-ગધેડાનો મેળો દાહોદ જિલ્લાના ગરબાડા તાલુકાના જેસવાડામાં ભરાય છે. આ મેળો આદિવાસીઓનો એક અનોખો મેળો છે જે હોળી-ધૂળેટીના તહેવાર પછી ભરાય છે. આ મેળામાં આડા અને ઊભાં વાંસનો એક માંચડો તૈયાર કરી તેની ઉપર એક પોટલી લટકાવવામાં આવે છે. આ પોટલી ગોળથી ભરેલી હોય છે. આ ગોળથી ભરેલી પોટલી લેવા આદિવાસી યુવકો આ માંચડા પર ચઢવાનો પ્રયાસ કરે છે પરંતુ આ પોટલીની રક્ષાર્થે આદિવાસી યુવતીઓ પોતાના હાથમાં લાકડી લઈને ઊભી હોય છે. તે ઢોલના તાલે નૃત્ય પણ કરતી હોય છે સાથે સાથે ગીત-સંગીતનો પણ લુપ્ત ઉઠાવતી હોય છે અને આદિવાસી યુવકોને લાકડીનો માર પણ મારતી હોય છે.

ડાંગ દરબારનો મેળો:

ડાંગ દરબારનો મેળો ડાંગ જિલ્લાના વડામથક આહવા ખાતે ભરાય છે. આ મેળો પરંપરાગત મેળો નથી પરંતુ બ્રિટિશ કાળમાં શરૂ કરવામાં આવેલો મેળો છે. બ્રિટિશ સરકારના પોલિટિકલ એજન્ટો આદિવાસીઓના સરદારોને તેમનાં અંગત ખર્ચ માટે રાજ્યની આવકમાંથી પૈસા આપતા હતા. આઝાદી પછી પણ આ પરંપરા જાળવવામાં આવી છે હવે આ મેળાનું આયોજન જિલ્લાના સત્તાધિકારીઓ તરફથી કરવામાં આવે છે જેમાં ડાંગના સરદારો હાજરી આપે છે તેથી આને ડાંગ દરબારનો મેળો કહેવાય છે.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

રંગપંચમીનો મેળો:

ફાગણ વદ પાંચમનો દિવસ એટલે કે હોળી પછીના પાંચમાં દિવસને રંગપંચમી તરીકે ઉજવાય છે. આ રંગપંચમીના દિવસે કેટલાંક આદિવાસી ગામોમાં રંગપંચમીનો મેળો ભરાય છે. આ રંગપંચમીના મેળાનો એક અદ્ભુત દૃશ્ય જોવા જનમેદની ઉમટી પડે છે. આ દિવસે સૌપ્રથમ ગાય માતાની પુજા કરી તેમને શણગારી ગામના ભાગોળે લઈ જવામાં આવે છે. ગામના કેટલાં નવયુવાનો આ ગાયોના રસ્તામાં આડા સુઈ જાય છે અને તેમના શરીર પરથી ગાયોનું ધણ પસાર થાય છે. આમાં વિસ્મયકારી દેશ્ય એ છે કે શરીર પરથી ગાયોનું પણ પસાર થતું હોવા છતાં આ યુવાનોના અંગો ઈજાગ્રસ્ત થતા નથી. ચાડિયા મેળી વડોદરા, ભરૂચ, દાહોદ અને પંચમહાલ જિલ્લામાં ભરાય છે.

ચાડિયા મેળો:

મેળો હોળી-ધૂળેટીના તહેવાર પછી ભરાય છે. આ મેળામાં માનવ આકૃતિનો લાકડાંનો એક ચાડિયો બનાવાય છે. જેના માંથે નાળિયેર મૂકી, માટીના કોડીયાંની આંખો લગાડવામાં આવે છે અને તેને નવા કપડાની પાઘડી બાંધી ઝાડની ઊંચી ડાળી સાથે બાંધવામાં આવે છે. જે આદિવાસી યુવાન આ ચાડિયાને ઝાડ પરથી લઈ આવે છે તેને વિજેતા જાહેર કરી તેને ચાડિયાની પાઘડી ઈનામ સ્વરૂપે અપાય છે અને આ વિજેતાની પ્રશસ્તિમાં આદિવાસી યુવતીઓ ગીત ગાઈને તેનું સન્માન કરે છે.

સિદ્ધપુરનો મેળો:

સિદ્ધપુરનો મેળો પાટણ જિલ્લાનાં સિદ્ધપુરમાં ભરાય છે. આ મેળો સરસ્વતી નદીના કિનારે કારતક સુદ પૂનમ(પૂર્ણિમા) ના દિવસે ભરાતો હોવાથી આને "સિદ્ધપુર નો કારતકી પૂર્ણિમાનો મેળો'' પણ કહેવાય છે, આ મેળાની એક ખાસિયત આ છે કે આમાં ઊંટની મોટા પાયે ખરીદ-વેચાણ થાય છે.

પાલોદરનો મેળો:

પાલોદરનો મેળો મહેસાણા જિલ્લાના પાલોદર ગામમાં ભરાય છે. આ મેળાનું આયોજન ફાગણ વદ અગિયારસથી તેરસ સુધી કરવામાં આવે છે. આ પાલોદરમાં ચૌસઠ જોગણી માતાનું મંદિર આવેલું છે અને તેમના સાનિધ્યમાં જ આ મેળો ભરાય છે. આ પાલોદરના મેળામાં લાખોની સંખ્યામાં જનમેદની ઊમટી પડે છે એનું મુખ્ય કારણ માતા દ્વારા આવનાર સમયની આગાહી કરવામાં આવે છે જેમકે વરસાદની આગાહી, રોગચાળા વગેરેની આગાહી.

મેઘ મેળો:

મેઘ મેળો એ ભરૂચ જિલ્લામાં ભરાય છે, જે મેઘરાજાની છડીનો ઉત્સવ તરીકે પણ ઓળખાય છે. આ મેળો શ્રાવણ વદ નોમના દિવસથી ચાર દિવસ માટે ભરાય છે. મેઘરાજાને બોલાવવા માટે ભરૂચ જિલ્લાની ભાઈ પ્રજા (યાદવ વંશની ભાઈ નામની પેટા-જ્ઞાતિ) મેઘરાજાની છડીનો ઉત્સવ ઉજવે છે તેથી અહીંયા મેળાનું આયોજન કરવામાં આવે છે.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

શામળાજીનો મેળો:

શામળાજીનો મેળો કાર્તિકી પૂર્ણિમાના દિવસે યોજાતો મેળો છે. આ મેળામાં આદિવાસીઓ મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપે છે, આ લોકો શામળાજી માં ખૂબ શ્રદ્ધા ધરાવે છે. ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશો તેમજ રાજસ્થાન રાજ્યમાંથી પણ લોકો આ મેળામાં આવે છે. અરવલ્લી જિલ્લામાં મેશ્વો નદી અને પિંગળા નદી ના સંગમ સ્થાન કાંઠે આવેલા પુરાતન તીર્થ શામળાજીમાં આ મેળો ભરાય છે. શામળાજીનો મેળો દેવઊઠી અગિયારસથી પૂનમ સુધી ભરાય છે, જે ગુજરાતનો સૌથી લાંબા સમય સુધી ચાલતો મેળો છે. શામળાજીનું મંદિર ક્યારે અને કોણે બંધાવ્યું તેનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ શામળાજીની આજુબાજુના વિસ્તારમાંથી મળેલા અવશેષોના આધારે પુરાતત્વ ખાતાની દ્રષ્ટિએ આ મંદિર ઈ.સ. ૪૦૦ થી ઈ.સ. ૫૦૦ ના અરસામાં બંધાયેલ હોવાનું અનુમાન છે. શામળાજીના નિર્માણ પાછળ ત્રણ દંતકથાઓ પ્રચલિત છે એક મત મુજબ એક વખત બ્રહ્મા પૃથ્વી ઉપર સર્વશ્રેષ્ઠ તીર્થની શોધ કરતા કરતા શામળાજી આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં રોકાઈ તેમણે તપ અને યજ્ઞ પ્રારંભ કર્યા. પરિણામે ભગવાન વિષ્ણુ શામળાજી સ્વરૂપે પ્રગટ થયા અને ત્યાં સ્થાપિત થયા. અન્ય એક દંતકથા મુજબ દેવોના સ્થપતિ વિશ્વકર્માએ આ મંદિરને એક રાતમાં બાંધ્યું હતું. ત્રીજી દંતકથા મુજબ એક આદિવાસી ખેડૂતને ખેતી કરતી વખતે અહીંથી શામળાજીની મૂર્તિ મળી હતી. ત્યાં વૈષ્ણવ ભક્તો દ્વારા મંદિર બંધાવવામાં આવ્યું.

શામળાજીના મેળામાં બ્રાહ્મણો,વાણિયાઓ,રાજપૂતો અને પાટીદારો ઉપરાંત રાજસ્થાન અને મધ્ય પ્રદેશમાંથી પણ શ્રદ્ધાળુ લોકો આ મેળામાં દર્શન કરવા અને મેળાને માણવા આવે છે. બે લાખથી વધુ લોકો આ મેળામાં દર્શન કરવા છે. આ મેળામાં મંત્ર-તંત્રની સાધના કરવા ભૂવાઓ-બાવાઓ પણ મોટી સંખ્યામાં આવતા જણાય છે. મેળામાં દૂરથી રંગબેરંગી વસ્ત્રો પહેરી આવેલા અસંખ્ય લોકોમાં મુખ્યત્વે ‘ગરાસિયા’ કોમના લોકો વિશેષ જોવા મળે છે. શામળાજી ખાતે કૃષ્ણ ઉપરાંત ભગવાન વિષ્ણુની પૂજાનું પણ મહત્વ છે. શામળાજીના મેળામાં આદિવાસી પ્રજા પોતાના પરંપરાગત પહેરવેશ અને આભુષણથી શોભતા અને ગીતો ગાતા મેળામાં નજરે પડે છે. મેળાના સંદર્ભે એક લોકગીત ખૂબ જ પ્રખ્યાત છે: 'શામળાજીના મેળે રે રણઝણિયું વાગે!' યુવક યુવતીઓ પોતાના મનમાં માનેલા જીવનસાથીને મળતા હોય છે. મેળામાંથી વડેલા, કાનકુલ, મડળીયા, હાથવાળા, અમ્બળો જવાળાં, રમજા કે ઝાંઝર વગેરે ચાંદીના ઘરેણાની ખરીદી કરે છે. આદિવાસી સ્ત્રીઓ છુંદણાંની ખુબ શોખીન હોય છે. તેઓ મેળામાં છુંદણાં છુંદાવે છે. આ મેળામાં ખ્રિસ્તીઓ અને મુસ્લિમો પણ પોતાની દુકાનો ચાલુ કરે છે. મેળામાં આવતા લોકોને રહેવા માટેની પણ ધર્મશાળાઓ પણ છે. આ મેળામાં ગુજરાતના જ નહે પરંતુ રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ અને ભારતભરમાંથી લોકો મુખ્યત્વે આદિવાસીઓ આવતા હોવાથી આ મેળાને આદિવાસીઓનો મેળો તરીકે પણ પ્રખ્યાત છે. અહીંયા ‘કાળિયા બાવજ’ એટલે કે શામળાજીમાં અતૂટ શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ રાખનાર આદિવાસીઓની વિશાળ જનસંખ્યા ઊમટી પડે છે.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

અંબાજી ભાદરવી પૂનમનો મેળો:

અંબાજીનો મેળો બનાસકાંઠા જિલ્લાના દાંતા તાલુકાના અંબાજી મુકામે યોજાય છે. પાલનપુરથી ૫૦ કિલોમીટર દુર અંબાજીમાં દર પૂનમે મેળા જેવું જ વાતાવરણ સર્જાય છે. પણ, બધામાં કારતક, ચૈત્ર, ભાદરવો અને આસો મહિનાની પૂનમના દિવસે અહી મોટા મેળા યોજાય છે. જેમાં 'ભાદરવી પૂનમનો મેળો' ખુબ મહત્વપૂર્ણ અને મોટો મેળો છે. ભાદરવી પુનમનો આ મેળો તેરસ, ચૌદસ અને પૂનમ એમ સતત ત્રણ દિવસ સુધી ભરાય છે. આ દિવસે લાખો લોકો માતાના દર્શન માટે ઉમટી પડે છે. આ સમયે અસંખ્ય લોકો અહીં પગપાળા યાત્રા કરીને આવતા હોય છે. ભક્તો ઊંચા અવાજે માતાજીની સ્તુતિનું પઠન કરી માતાજીને પ્રાર્થના કરે છે. પૂર્ણિમાના દિવસે માતાજીને વિવિધ શણગારો સજી શોભાયમાન કરવામાં આવે છે. ત્યારે બ્રાહ્મણો સપ્તશતીનું પઠન કરતા હોય છે. ભાદરવી પૂનમે ગુજરાતમાંથી તેમજ દેશના અન્ય રાજ્યો અને વિદેશથીમાંથી પણ અંબાજી માતાના ભક્તો દર્શન કરવા આવતા છે. અહી મંદિરમાં કોઈ પ્રતિમા કે ચિત્રની પૂજા કરવામાં આવતી નથી પણ 'શ્રી વિસાયંત્ર'નું પૂજન કરવામાં આવે છે. પોષી પૂનમ કે જે દિવસે માતાજી પ્રગટ થયા એવું મનાય છે. ચૈત્રી પૂનમ અને શરદ પૂર્ણિમાના દિવસે પણ લોકો ધાર્મિક વિધિ કરી પૂજા અને હવન કરે છે તથા મેળો પણ ભરાય છે. પૂર્ણિમાના દિવસે માતાજીના દર્શને કરવા આવતા વિવિધ સંઘો દ્વારા અહી ભવાઈ અને ચાચર ચોકમાં રાસગરબાનું અદ્ભુત આયોજન કરવામાં છે. અહીં મંદિર પરિસરમાં જ ઢોલ-પખવાજના તાલે માતાજીના ભક્તો સરસ રાસગરબા રમે છે. અંબાજીના આ મહામેળામાં ૨૫ લાખથી વધુ ભક્તો માતાજીના દર્શને કરવા આવે છે. આ પવિત્ર મહાપર્વના દિવસોમાં અંબાજી જતા તમામ રસ્તાઓ યાત્રાળુઓથી ભરેલા હોય છે. આ મેળા દરમ્યાન સમગ્ર મંદિર પરિસર અને અંબાજી ગામને પણ શણગારવામાં આવે છે. માતાજીની ભવ્ય શોભાયાત્રા પણ કાઢવામાં આવે છે. હવે દર રવિવારે પણ અંબાજી ખાતે મેળા જેવો માહોલ સર્જાય છે. ભાદરવી પૂનમના દિવસે મંદિરમાં અને મેળામાં દર્શનાર્થીઓનો ભારે ધસારો રહે છે. રસ્તામાં ઠેર ઠેર પ્રસાદી, ચુંદડી, શ્રીફળ, કંકુ, પુષ્પ વગેરેની દુકાનો મોટી સંખ્યામાં જોવાય છે. માતાજીને ચુંદડી ચડાવવા માટે સાડીઓની દુકાનોમાં પણ ભીડ જોવા મળે છે. ખાણી-પીણીનાં સ્ટોલ પણ કામચલાઉ ધોરણે ઉભા કરવામાં આવે છે. આ વિસ્તારની આદિવાસી મહીલાઓ છૂંદણા છૂદાવવાની અને બંગડીઓની શોખીન છે. વિવિધ પ્રકારનાં રમકડાંની દૂકાનો પણ લગાવવામાં આવે છે. વિવિધ સંસ્થાઓ અને સેવાકેન્દ્રો દ્વારા યાત્રાળુઓને વિસામો ખાવાની સુવિધા, ચા-નાસ્તો અને જમવા માટેની સુવિધા પૂરી પાડવામાં આવે છે. મેળાના દિવસોમાં અને અન્ય સમયે પણ શ્રી અંબાજી દેવસ્થાન ટ્રસ્ટ અને બનાસકાંઠા જિલ્લા વહીવટી તંત્ર દ્વારા લોકોને જરૂરી સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. લોકના સ્વાસ્થ્ય માટે અહી હોસ્પીટલની પણ સવિધા મળી રહે છે.

પાંડુરીમાતાનો મેળો:

પાંડુરીમાતાનો મેળો નર્મદા જિલ્લાના દેવમોગરામાં ભરાય છે. આ મેળાનું આયોજન મહા વદ તેરસ એટલે કે મહાશિવરાત્રીના દિવસે કરવામાં આવે છે. પાંડુરી માતા એટલે કે પાંડવોની માતા કુંતી.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

આ ક્ષેત્રના આદિવાસીઓ પાંડુરી માતાને પોતાની કુળદેવી માને છે. આ પાંડુરી માતાને 'યાહામોગીમાતા' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. પાંડવોની માતા કુંતીના આખા ભારતભરમાં ફકત બે જ મંદિરો છે જેમાંનું એક મહેસાણા જિલ્લાના આસાજોલમાં આવેલું છે.

ઉપસંહાર:

આમ ગુજરાતના લોક મેળાઓ સામાજીક, ધાર્મિક, આર્થિક તેમજ સાંસ્કૃતિક વારસાનુ પ્રતિક ગણવામાં આવે છે. ગુજરાતના મેળાઓ ને કારણે ગુજરાતની આગવી ઓળખ વૈશ્વિક ફલક પર પડી છે. લોક મેળાઓ ને કારણે ગુજરાત રાજ્યના આર્થિક તેમજ સાંસ્કૃતિક વિકાસ માટે નવા વૈશ્વિક કક્ષાની તકો પ્રાપ્ત થઈ છે. ગુજરાત રાજ્યના લોક મેળાઓમાં વિવિધ સમાજની લોક સંસ્કૃતિ ના અભિગમો ની પ્રસ્તુતિ લોક મેળાઓ માં જોવા મળે છે. આમ ગુજરાત રાજ્યના સાંસ્કૃતિક વારસામાં ગુજરાત ના લોકમેળાઓ આગવુ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

સંદર્ભ સાહિત્ય:

- ગુજરાતના લોકોત્સવો અને મેળા,કાલરીયાઅશોક, માહિતી નિયામક, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, વર્ષ- ૨૦૧૯ - ૨૦
- ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિક વિરાસત,જાદવ જોરાવરસિંહ, માહિતી નિયામક,ગુજરાત રાજ્ય
- સંક્ષિપ્ત ભગવદ્ગોમંડલ, મહારાજભગવતસિંહજી પ્રવીણપ્રકાશન,રાજકોટ
- ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ., સેદાણી, હસુતાબેન શશીકાંત,યુનિવર્સીટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ-ગુજરાત રાજ્ય

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

ભારતમાં આદિવાસીઓની માન્યતાઓ અને સંસ્કૃતિનું એક વિશ્લેષણ

ડૉ. જલ્પાબેન વી. પ્રજાપતિ

આસીસ્ટન્ટ અધ્યાપક,

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ,

મણિબેન એમ.પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ કડી

ડૉ. જૈમીની સી. સોલંકી

આસીસ્ટન્ટ અધ્યાપક,

અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ,

મણિબેન એમ.પી. શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ કડી

સારાંશ:

ભારતદેશ વૈવિધ્યતા ધરાવતો દેશ છે. જેમાં જુદી જુદી સમાજના જુદી જુદી જ્ઞાતિના લોકો વસવાટ કરે છે. જેમાં હિંદુ, મુસ્લિમ, પારશી, બોદ્ધ, યહૂદી, આદિવાસી વગેરે જુદા જુદા ધર્મના અને જુદી જુદી સમાજના લોકો વસવાટ કરે છે. જેમાં આદિવાસી સમાજ ભારત દેશનું અભિન્ન અંગ છે. આદિવાસી સમાજની વિશિષ્ટ અને આગવી સંસ્કૃતિ, માન્યતો અને પરંપરા છે. તેમના તહેવારો, બોલી, પહેરવેશ, રહેણીકરણી, આહાર, કલાઓ, આર્થિકપ્રવૃત્તિઓ, પરંપરાઓ વૈવિધ્યપૂર્ણ અને નિરાળી છે. આ સમજે વૈશ્વિક પરિવર્તનો, સંસ્કૃતિક આક્રમણ વચ્ચે પણ આજે પોતાની સંસ્કૃતિ પરંપરાને અંકબંધ રાખીને તેનું જતન કર્યું છે. જે એમની ગરિમા ગણી શકાય છે જે તેમની આગવી ઓળખ છે. અહી આદિવાસી સમાજની માન્યતાઓ, તેમની પરંપરાઓનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

શબ્દકોશ: આદિવાસી, માન્યતાઓ, પરંપરાઓ, સંસ્કૃતિ.

પ્રસ્તાવના:

ભારતદેશ વૈવિધ્યતા ધરાવતો દેશ છે. જેમાં જુદી જુદી સમાજના જુદી જુદી જ્ઞાતિના લોકો વસવાટ કરે છે. જેમાં હિંદુ, મુસ્લિમ, પારશી, બોદ્ધ, યહૂદી, આદિવાસી વગેરે જુદા જુદા ધર્મના અને જુદી જુદી સમાજના લોકો વસવાટ કરે છે. જેમાં આદિવાસી સમાજ ભારત દેશનું અભિન્ન અંગ છે. આદિવાસી સમાજની વિશિષ્ટ અને આગવી સંસ્કૃતિ, માન્યતો અને પરંપરા છે. તેમના તહેવારો, બોલી, પહેરવેશ, રહેણીકરણી, આહાર, કલાઓ, આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ, પરંપરાઓ વૈવિધ્યપૂર્ણ અને નિરાળી છે.

અભ્યાસના હેતુઓ:

આ અભ્યાસના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

૧. આદિવાસી સમજની માન્યતાઓ જણવવી.

૨. આદિવાસી સમાજની સંસ્કૃતિ જણવવી.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

સૈદ્ધાંતિક માળખું

આદિવાસી સમાજનો ખ્યાલ:

"આદિકાળથી જે જંગલો, દુર્ગમ અંતરિયાળ વિસ્તારમાં વસવાટ કરતા હોય તેમને આદિવાસી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે." આદિવાસીઓને બીજા 'મીઈલ વસાહતીઓ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

ભારત સરકારના બંધારણમાં આદિવાસીઓને 'અનુસુચિત જનજાતિ' તરીકે સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતનાં આદિવસીઓ પોતાના ખડતલ અને ચપળ શરીર માટે જાણીતા છે. ગુજરાત રાજ્યની પૂર્વ સરહદના વિસ્તારોમાં આદિવાસીઓ વસવાટ કરે છે. જેમાં ચૌધરી, તડવી, કૂકણ, વારલી, ગામીત, વસવા, ભીલ, નિનામા, રાઠવા, નાયકા, હળપતિ, ડામોર, કોટવાળ વગેરેનો સમાવેશ આદિવાસીઓમાં થાય છે.

ભારતમાં આદિવાસી:

આદિવાસી સમાજો વૈવિધ્યસભર હોય છે. ધરતીના ક્યાં ભાગમાં અને કુદરતની કેવી પરિસ્થિતિમાં તેઓ ઉછરે છે તેની ઉપર એમના શારીરિક દેખાવ,બંધારણ, રહેઠાણ,ખોરાક,વેશભૂષા, ધર્મ વગેરે આધાર રાખે છે.

ભારતમાં આદિવાસી મુખ્યત્વે ઝારખંડ, ઓડીસા, ગુજરાત, કર્ણાટક, મધ્ય પ્રદેશ, આંધ્રપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને પશ્ચિમ બંગાળમાં જોવા મળે છે. દેશમાં આ રાજયો કુલ આદિવાસી વસ્તીના ૮૦% હિસ્સો ધરાવે છે. ભારતમાં સૌથી વધુ આદિવાસી વસ્તી મધ્યપ્રદેશમાં છે જેનું પ્રમાણ ૧૪.૭ % જેટલું છે. આ રીતે મહારષ્ટ્ર અને ઓડીસા બીજા અને તીજા સ્થાને છે. કેન્દ્ર શાસિત પ્રદેશમાં સૌથી વધુ આદિવાસી લક્ષદીપમાં જોવા મળે છે જેનું પ્રમાણ ૯૪.૮% છે. આદિવાસીનું સૌથી ઓછુ પ્રમાણ ઉત્તર પ્રદેશમાં જોવા મળે છે જેનું ટકાવારી પ્રમાણ ૦.૫૬% છે. ભારત સરકાર દ્વારા સૂચિત ૭૦૫ આદિવાસી જૂથો છે. જેમાં ઓડીસામાં ૬૨ જેટલા આદિવાસી સમુદાયો વસવાટ કરે છે.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

આદિવાસી સમાજની માન્યતાઓ અને પરંપરાઓ:

આદિવાસી સમાજમાં જીવન વિશેની માન્યતાનું માળખું અને દુનિયા શું છે તેમની પરીક્લ્પનાઓ અનોખી અને આગવી હોવાથી દરેક સમાજથી અલગ આગવી છાપ ધરાવે છે.

ધર્મ અને પારલૌકિક માન્યતાઓ અને સંસ્કૃતિ:

આદિવાસી સમાજ વન્યપ્રેમી હોય છે. પરંપરાગત રીતે તેઓ પહાડ, ગુફા, નદી, ઝરણા વગેરેને પૂજે છે. તેમના દેવસ્થાનો ખુલ્લી જગ્યોઓએ હોય છે. કોઈ બાંધેલા મંદિરો હોતા નથી. તેમનું ધાર્મિક જીવન વિવિધ દેવ-દેવીઓ, ભૂત-પ્રેત, પિતૃ પૂજા, ભગત-ભુવા તેમજ કેટલીક ધાર્મિક માન્યતાઓ ઉપર આધારિત હોય છે. મૃતાત્માનો ડર તેમને સતત સતાવતો હોય છે.

પિતૃઓમાં તેઓ ગુઢ શક્તિઓનું આરોપણ કરે છે જે રોગ, આફત તેમજ મુશ્કેલી વગેરે તેમની નાખુશીને લીધે છે તેમ મને છે જેથી વાર તહેવારે તેમની પૂજા કરી ભોગ-બલીથી તેમને ખુશ રાખવાનો પ્રયત્ન થાય છે.

દેવ સ્થાને આદિવાસીઓ માટીના ઘોડા, હાથી, ઊંટ, વાઘ વગેરે પ્રતીકો મુકે છે. જે આદિવાસીઓના પરંપરાગત દેવ-દેવીઓમાં ગોત્ર અને કુળના દેવો ઉપરાંત વન, વનસ્પતિ, પ્રકૃતિ તેમજ પ્રાણી સૃષ્ટિ આધારિત દેવોનું મુખ્ય સ્થાન હોય છે આ રીતે 'વાઘદેવ', 'ડુંગરદેવ', 'થુર' જેવા ગોત્ર દેવીઓને પરંપરાગત આદિવાસી ધાર્મિક માન્યતાઓમાં ખાસ સ્થાન રહેલું છે.

આદિવાસી સમજમાં ભગત-ભૂવાનું સ્થાન મહત્વનું છે. ભૂવો લોક અને પરલોકના સબંધોને જોડનારા માર્ગદર્શન આપનારા, માંદગીમાં ચિતીત્સક અને દવા આપનારા, લોકોની વાતો દેવો આગળ મુકનારો પ્રતિનિધિ હોય છે. જે મંત્રતંત્ર જાણનારો હોવાથી સાપ, વીંછી, ભૂત-પ્રેત, પશુરોગ વગેરેના નિવારણમાં મદદરૂપ થાય છે.

આદિવાસી સમાજમાં મૃતદેહોને અગ્નિદાહ અપાય છે તેમજ ભૂમિદાહ-દફન થાય છે. સમગ્ર કુળના મૃતાત્માઓની સામુહિક તર્પણ વિધિની 'સમૂહ શ્રાદ્ધ', 'પરજણ' જેવા નામે ઓળખાતી પરંપરાઓ ગુજરાતના આદિવાસી સમજમાં જોવા મળે છે.

આદિવાસી સમજમાં લગ્ન વ્યવસ્થામાં ગોત્ર વ્યવસ્થા ધરાવતા હોવાથી સગોત્રી લગ્નનો તેમજ નજીકના લોહીના સગા વચ્ચેનો લગ્નો નિષેધ ગણાય છે. આદિવાસી સમાજમાં સાથી લગ્ન, બહુ પતિ-પત્ની લગ્ન, મામા-ફોઈના સંતાનો વચ્ચેના લગ્નો , દિયર વટુ,સાળી વટુ, ખંધાડ પ્રથા જેવા વિવિધ લગ્નો સ્વરૂપો વિકસેલા છે.આદિવાસી સમજમાં લગ્નો પુખ્ત વયે જ થાય છે. ભારતમાં મોટાભાગના આદિવાસીઓ એક પતિ-પત્ની લગ્ન વ્યવસ્થા છે.

આદિવાસી સમજમાં પરણિત પુરુષને પુત્ર ન હોય તો તે એક કરતા વધારે પત્નીઓ કરે છે.

ચિત્રો:

પીઠોરાના ચિત્રો, ચૌધારીઓના નવા દહાદના ચિત્રો, કુંકણીઓના પચવી, ભીલોના ભારડીના, ભીલ ગરાસીયોના ગોત્રજના ચિત્રો એમ અનેક સ્વરૂપે આદિવાસી ચિત્રકલા જોવા મળે છે.

રાઠવા લોકો ઘરની દીવાલ પર જે ચિત્ર થાય છે જે દેવ ચીતરાય છે તેની સાથે તે જીવન ગુજારે છે. એ ચિત્રએ રોકેલી જગ્યા ઘરનો ઓછામાં ઓછો, કાળમાં છઠો ભાગ હોય છે.આદિવાસી સમજ આ ચિત્રોને દેવો તરીકે પૂજે છે.એટલુજ નહી તેઓ ચિત્ર કરતી વખતે ઉપવાસ કરે છે.નૃત્ય કરે છે.આ ચિત્રોમાં રાજા, ઝડપન, સુરજ, ચંદ્ર, જીવડાં,પશુ, પક્ષી વગેરે દોરે અને તેમાં રંગો ભભકાદાર પૂરે છે.

આદિવાસી નૃત્ય:

ભારતમાં આદિવાસીઓમાં નૃત્ય પરંપરાઓ જોવા મળે છે. તેમના નૃત્યમાં સાદગી, તાજગી અને પ્રસન્ન સૌન્દર્ય જોવા મળે છે.જે તેમને વારસામાં જ મળેલા હોય છે.મધ્યપ્રદેશમાં 'ગોંડ' આદિવાસીઓનું 'કારમા નૃત્ય' ખુબ જાણીતું છે.જેની પાછળ કહેવાય છે કે કર્મ નામનો રાજાએ આપત્તિ સમયે દેવીની માનતા રાખી અને તેનું દુખ દૂર થયું. જેની ઉજવણી વખતે જે નૃત્યનું આયોજન કર્યું તે 'કારમાં' નામે જાણીતું થયું.

'પરજા' બસ્તર આદિવાસીઓનું પારમ્પરિત અને પ્રાચીન નૃત્ય છે. જેમાં માળિયા પુરુષો પોતાના માથા પર ભેંસોના શીંગડા અને શરીરે જાનવરોની પાંખો પહેરીને ઢોલના તાલે નૃત્ય કરે છે.

નાગાલેન્ડમાં નાગા આદિવાસીઓ મેદાનમાં અગ્નિ પ્રગટાવીને નૃત્ય કરે છે. તેમની વેશભૂષા ભયંક હોય છે.અંગામી નાગોનું કેદોહોઈ' નૃત્ય પ્રચલિત છે.

આદિવાસી મેળાઓ

ફેર્યનો મેળો

આદિવાસી સમાજની ભાતીગળ સાંસ્કૃતિક, કળા, પારંપરિક પરમ્પરાઓ એટલે ૨૦૦ વર્ષ જુની પરંપરા એટલે ફેર્યુંનો મેળો. જે આજે પણ છોટા ઉદેપુર માં આ પરંપરાઓ જાળવી રાખી છે. જેમાં હોળીના તહેવાર ગુલાલ કે રંગથી નહિ પરંતુ જુદી જુદી જગ્યાએ મેળાઓ ભરીને ઉજવે છે. આ મેળાઓમાં આદિવાસી ભાઈઓ-બહેનો પોતાના પરંપરાગત પોષક પેહેરીને અને પોતના વિશિષ્ઠ આભૂષણો પહેરીને આવતા હોય છે.આ મેળો શુખ શાંતિને લઈને ઉજવામાં આવે છે. જેમાં આ સાથે આદિવાસી સમાજમાં બળવાનું વિશેષ મહત્વ રહેલું છે. કારણકે બળવોએ સામાજિક મનોવૈજ્ઞાનિક માનવામાં આવે છે ત્યારે મેળામાં કરવામાં આવતી વિશેષ ગોળ ફેર્યુંની પ્રક્રિયા સામાજિક બળવા માટેની પરીક્ષણની પ્રક્રિયા છે. જેમાં શ્રદ્ધા અને આસ્થાની સાથે પોતાના જીવના જોખમે અદ્ભુત પરંપરાને આદિવાસી સમાજે આજે પણ જાળવી રાખી છે.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

ભાંગુરીયા

આ તહેવારની ઉજવણી રાઠવા જનજાતિ દ્વારા હોળી પૂર્વે કરવામાં આવે છે. જે સંગીતમય રીતે કરવામાં આવે છે. જેમાં સ્ત્રીઓ ને પુરુષો રંગીન વસ્ત્રો પહેરીને ગામના મધ્ય ભાગમાં, હાથમાં સંગીતના સાધનો લઈને નાચતા ગાતા ગીતો ગાય છે.

ચૂલનો મેળો

આ મેળામાં હોળી ધૂળેટીના બીજા દિવસે રાઠવા લોકોએ સળગાવેલા અગ્નિ પર ખુલ્લા પગે ચાલતા હોય છે. આ રસમય અને આકર્ષક મેળો છે.

આમ આદિવાસી સમાજ અનેક વૈવિધ્યતા ધરાવતો સમાજ છે.

સંદર્ભસૂચિ:

- ઉર્મિલાબેન પટેલ (૨૦૦૧): આદિવાસી સમાજ ૧.૩૬: આત્મારામ ભૂખણથી આદિવાસી સમાજ (ગુજરાતી વિશ્વકોષ)
- ચંદ્રકાંત બ્રહ્મભટ્ટ (૨૦૧૩): આદિવાસી ઓળખના પરિણામ અને પડકારો
- http://gu.vikaspedia.in/social-welfare/a86aa6abfa9cabeaa4ac0-a95ab2acdaafabeaa3, visit time 10:38 pm. Date: 14/02/2023

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

માંડલનગરના પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થાપત્યો

નીતિનકુમાર બી. પટેલ

અધ્યાપક સહાયક

ગવર્મેન્ટ આર્ટ્સ કોલેજ, માંડલ

સારાંશ:

ગુજરાતના ઐતિહાસિક તેમજ સાંસ્કૃતિક વારસાથી ગુજરાત પુરા વિશ્વમાં પ્રખ્યાત છે. દેશ-વિદેશ થી આવતા પ્રવાસીઓ ગુજરાતના ઐતિહાસિક સ્થાપત્યોને મન ભરી માળે છે. આ ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક વારસાના સ્થાપત્યો વેદકાળ, મહાભારતના સમય થી ચાલ્યા આવે છે. ગુજરાતના ઐતિહાસિક સ્થાપ્રત્યો ધરાવતા નગરોમાં "માંડલનગર" નો સમાવેશ થાય છે. માંડલનગરના ઐતિહાસિક સ્થાપત્યો કલા, સંસ્કૃતિ, શિલ્પ, વારસો, ધર્મ, ઇતિહાસ વગેરે સાચવીને ઉભા છે. આ વારસાના ઐતિહાસિક સ્મારકોનું મહત્વ સમજનાર વ્યક્તિઓની સંખ્યા ધટતી જાય છે. તેની જાણવણી માટે વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ અને સરકાર પ્રયત્ન કરી રહી છે.

માંડલનગર પર ધણી બધી રાજકિય સત્તાઓ ઉદ્દભવિ, વિકાસ પામી અને અસ્ત પણ પામી. આ રાજ્ય વહિવટ દરમ્યાન અનેક સ્થાપત્યોનું સર્જન થયુ. કોઈપણ પ્રજાએ સાધેલો વિકાસ અને કરેલી પ્રગતી એજ ભાવી પ્રજા માટે સંસ્મૃતિનું સંભારણુ બની જતુ હોય છે. ઇતિહાસના કાળક્રમમાં સોલંકીયુગ, વાઘેલાયુગ, સલ્તનતયુગ, મુધલયુગ, મરાઠાયુગ અને બ્રિટીશ સમય દરમ્યાન માંડલનગરે કેટલાક વિક્રમો નોંધાવ્યા છે. જે સમકાલિન પ્રજા અને ભાવિ પેઢીઓ આ યુગના સ્થાપત્યોને જાણે, સમજે અને ગૌરાવ અનુભવશે.

પ્રસ્તાવના

ભારત દેશ એ સંસ્કૃતિ અને કલાઓનો દેશ રાહ્યો છે. આ સંસ્કૃતિનાં વિકાસમાં અનેક લોકો એ ફાળો આપેલો છે. પ્રાર્ગ ઐતિહાસિક કાળ પછીના આધ્ય ઐતિહાસિક સમયમાં સપ્તસિંધુના પ્રદેશમાં આવેલી પ્રજાઓએ સુંદર સ્થાપત્યોનું સર્જન કર્યું. જેના ઉત્તમ ઉદાહરણો હડપ્પા અને મોહે-જો-દડોની સુંદર નગરીય રચનામાં જોઇ શકાય છે. આ સંસ્કૃતિનો વિકાસ ભારતનાં અન્ય પ્રદેશો સુધી થયો જેમા રાજસ્થાન, પંજાબ, ઉતરપ્રદશ અને ગુજરાત વગેરે. આ વિકાસ અવિરત આધુનિક સમય સુધી ચાલુ રહ્યો છે. પુરાતત્વ વિદોનાં સંસોધન તારણોં પરથી કહી શકાય કે ભારતનાં કેટલાક પ્રદેશોની માફક ગુજરાતનાં પ્રદેશોનું માનવજીવન પ્રાચીન પાષાણ, મધ્યકાલિન પાષાણયુગ અને નુતન પાષાણયુગ માંથી પસાર થયુ છે. માજામ, વિશ્વામિત્રી, સરસ્વતી, બનાસ, ભોગાવો, ભાદાર વગેરે નદીઓનાં પ્રદેશો તથા કોતરો માંથી અલગ અલગ

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

યુગોનાં સ્થળો અને અવશેષો પ્રાપ્ત થાય છે. આ સંસ્કૃતિનાં ગુજરાતમાં લોથલ, રંગપુર, અમરાપર, લાખાબાવળ, પ્રભાસપાટણ, ધોરાવીરા વગેરે ઐતિહાસિક કેન્દ્ર છે.

આ સ્થાપત્ય વિકાસમાં પ્રાચીન ભારતનાં ઇતિહાસમાં મૌર્યયુગ, અનુ-મૌર્યયુગ, ગુપ્તયુગ, મૈત્રકયુગ તથા અનુ-મૈત્રકયુગ નાં રાજાઓએ પોતાનું પ્રદાન આપ્યુ છે. ગુજરાતનાં સોલંકીયુગ દરમિયાન શિલ્પ, સ્થાપત્યનો સારો એવો વિકાસ થયેલો જોઈ શકાય છે. સોલંકીયુગનાં પતન બાદ વાઘેલાયુગ દરમિયાન માંડલનગરની ખ્યાતિ અને વિકાસ ચરમસીમા પર હતી. પ્રાચિન ગુજરાતના સમૃદ્ધ નગરોમાં માંડલનો પણ સમાવેશ થતો હતો. આ માંડલનગરમાં પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થાપત્યો જોઇ શકાય છે.

(૧) કામનાથ મહાદેવ મંદિર-

એક લોકવાઈકા પ્રમાણે પાંડવોના અજ્ઞાત વર્ષ દરમિયાન પાંડવો ગુજરાત તરફ આવ્યા હતા. આ સમયે માંડલ " મનડલ" નામથી ઓળખાતુ હતુ. આ સમયે તેઓ માંડલમા થોડા સમય માટે રોક્યા હતા. અંહી તેમણે તેમના આધ્યદેવ ભગવાન શંકર ની પુજા-અર્ચના માટે તેમણે કામનાથ મહાદેવની સ્થાપના કરી. આજે આ મંદિરે શ્રાવણ મહિનામા સોમવાર અને શ્રાવણ મહિનાની પાચમે અંહી મેળો ભરાઈ છે. આ મહાદેવ મંદિર જમીનને ખોદીને અંદર ગુફાની જેમ બનાવવામાં આવ્યુ છે. આ મંદિરની ફરતે અસંખ્ય પાણીયાઓ છે. તેમજ મંદિરની સામેની એક વાવ છે. જે અતી પ્રાચીન છે.

(૨) ખભલાવ માતાજીનું મંદિર-

વનરાજ ચાવડાના વંશમાં થયેલા છેલ્લા રાજા સામંતસિંહને હરાવી એના ભાણેજ મૂળરાજ સોલંકીએ સત્તા હાંસલ કરી. મૂળરાજ સોલંકીએ સોલંકીવંશની સ્થાપના કરી હતી. પછી દગાથી મામાને મારી નાખવાનો એને પશ્ચાત્તાપ થયો હતો અને એના કારણે ઉતર ભારતના બ્રાહ્મણોને બોલાવીને ૧૦૧ ગામો દાનમાં આપ્પા હતા. જેઓની એક ટુકડીને વી.સં.૧૦૨૪ના કારતક સુદ ૧૫ ને ગુરૂવારે કૃતિકી નક્ષત્રમાં માંડલ દાનમાં આપ્પુ હતુ. આ બ્રાહ્મણીયાના વંશજોની શાખ, માંડલિયા વ્યાસ તથા માંડલિયા રાવલ હજુપણ માંડલમાં વસે છે. એમની કુળદેવી ચામુડા માતાજીનું મંદિર ખમલાસર સરોવરની વચ્ચે હતુ. ત્યા પોહંચવા માટે પથ્થરોનો પાકો રસ્તો બાંધેલો હતો. ત્યાથી માતાજીએ સ્વપ્નમાં આવીને કરેલ આદેશ અનુસાર વાવમાં ખોદકામ કરતા અંદરથી બે મૂર્તિઓ મળી આવી. જે માંથી એક મૂર્તિ માંડલિયા સોની સમાજની વાઘેશ્વરી માતાજીની હતી. જેમને ગાડામાં લાવવામાં આવેલા અને ચામુંડા માતાજીને ખંભા પર બેસાડીને ગામમાં લાવી. હાલના મંદિરમાં પધારમણી કરવામાં આવી જેને કારણે એ માતાને "ખંભલાવ" માતાના નામથી ઓળખાણ મળી. સંવંત ૧૪૫૩ના ભયંકર દુષ્કાળમાં હજારો પરિવારો અહીંથી સ્થળાંતર કરી મોરબી પાસે વસેલા જેમણે પોતાના ગામના નવા નામ જુના નામની ઓળખ સાથે ઊંચી માંડલ, નીચી માંડલ રાખેલા, આ ચાલ્યા ગયેલા માંડલ વાસીઓ આપણ પોતાની કુળદેવીના દર્શને દર વર્ષે સેંકડોની સંખ્યામાં માંડલ આવે છે અને પોતાના દીકરાઓના બાલ મોવાળા અહીં ઉતરાવે છે. જેથી ખંભલાય માતાનું સ્થાન એક અગત્યના યાત્રાધામ તરીકે ઓળખાય છે.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

(૩) મુળેશ્વર મહાદેવ મંદિર-

માંડલનગરમાં મૂળરાજ સોલંકીએ પોતાના નામ ઉપરથી મુળેશ્વર મહાદેવનું ભવ્ય મંદિર બનાવ્યું હતું. આ મંદિર સંભવિત વિ.સં ૧૦૪૩ મા બંધાવ્યુ હોય તેમ લાગે છે. જેની યાત્રાએ મૂળરાજ અવારનવાર માંડલની મુલાકાત પણ લેતા હતા. મંદિરમાં પશુપાત આચાર્યોને ખાસ પૂજા અર્ચના માટે રોકવામાં આવેલા હતા. તદ્ઉપરાંત ત્યાં શસ્ત્રાગાર પણ હતું અને અન્ય ધાર્મિક સંસ્થાનો પણ બનાવ્યા હતાં. જેમાં કાર્યસેવકો રહેતા, મંદિરની બિલકુલ સામે મહપતિને રહેવા વિશાળ મઠ પણ બાંધેલો હતો. સોલંકી સમયમાં મુળેશ્વર મહાદેવનું મહત્વ સોમનાથ પાટણ જેટલું જ હતું અને એનો વૈભવ આખા ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ હતો. આમ મૂળરાજ માંડલમાં આવું તીર્થ બાંધવા પ્રેરાયા જે બાબત એટલું સાબિત કરે છે કે એ સમયે માંડલ બધીજ રીતે સમૃદ્ધીના શિખરે પહોંચેલું હશે અને એનું આકર્ષણ પણ ખૂબ હશે. દરવર્ષે ઉજવાતા એ મંદિરના વાર્ષિકોત્સવમાં હજારો યાત્રાળુઓ ગાડા, રથ, ઘોડાં પર સવાર થઈ ઉભરાતા ત્યારે એની ભવ્યતા કંઇક ઓર જોવા મળતી હતી. આજે પણ આ મંદિર મૂળ સ્થિતીમાં જોઈ શકાય છે. શ્રાવણ મહિનામાં આજુ-બાજુના ૩૬ ગામોના લોકો દર્શન અર્થે અંહી આવે છે.

(૪) યોગીમઠ-

વી. સં. ૧૩૯૩ માં કક્કશુરી એ "નાભીનંદનો દ્વાર" પ્રબંધના લેખમાં ગુજરાતના તીર્થધામોમાં શત્રુંજય, ગિરનાર, સોમનાથ, ખેડબ્રહ્મા, માંડલ અને મોઢેરા"ને જ મુખ્ય તીર્થધામો બતાવ્યા છે, જેથી જણાય છે કે એ સમયે માંડલ ગુજરાતનું મહાન તીર્થધામ ગણાતું હતું, એ મંદીરતો હાલ એની ભવ્યતા ગુમાવી ગયેલ છે પણ યોગીમઠ ટકી રહ્યો છે. યોગીમઠ વિશે "સૂર્યમંદિર" વર્ષ-૨૦૦૦ ની જાન્યુઆરીના અંક માં એક વિદ્વાન લખે છે કે..."સોલંકી રાજા ભીમદેવ બીજાએ માંડલના મૂળેશ્વર મહાદેવના મઠાધિપતિ "વેદગર્ભ રાશીને" કેટલાક ગામો દાનમાં આપ્યા હતાં, વી.સં.૧૨૯૬ માં રાજશિયાણી (રખીયાણા) અને વી.સં. ૧૨૮૮ માં ભોંજૂઆ (ભોજવા) દાનમાં આપ્યાં હતાં. રાજશિયાણી વાળા દાનપત્રમાં ઢેઢવસણ (ઢેઢાસણા) રિવડી (રિબડી) દાલાઉડ્ર (દાલોદ) અને લઘુઉભડા (નાનાઉભડા) વગેરે ગામોની ચતુરશીમાં બતાવતો ઉલ્લેખ થયેલ છે, જે ગામો આજેપણ સમૃદ્ધ છે. વળી આ મઠ પણ આજ સુધી ટકી રહ્યો છે પણ તેનું મસ્જિદમાં રૂપાંતર થયેલું છે, એ રાજગઢીની મસ્જિદ આજે “જુમ્મા મસ્જિદ” તરીકે ઓળખાય છે. એના એની બાંધણી જોતા પ્રાચીન દેખાય છે, જેમાં પ્રવેશદ્વાર અને મિમ્બર જે નવું બનાવેલું છે, અને મસ્જિદમાં આજે પણ એક પથ્થર પર યોગિમઠ લખેલું સાફ વાંચી શકાય છે. તેમજ તેના થાભલા પર મકરધજ જોગી ૭૦૦ તથા દાહહઠ ૧૦૦ એવા શબ્દો છે, દાહહઠ નો અર્થ “અગ્નિ તાપનારા થાય છે” મકરધજ નો અર્થ “કામદેવ પર વિજય મેળવનારા” થાય છે. કામદેવનું બીજું નામ મકરધ્વજ છે. અનુ પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં મકરધ્વજ આમ કામદેવને જીતનારા ૭૦૦ યોગીઓ તથા પંચાગ્નિ તપ કરનારા ૧૦૦ યોગીઓનો આ મઠ હશે, એમ આ અંક પરથી કલ્પી શકાય છે, સોમનાથ મંદિરમાં ૫૬ થાભલા હતા જ્યારે આ યોગીમઠમાં ૮૦ ઉપર તો આજે પણ છે, મુસ્લિમ તવારીખકાર ઈબ્ને અમીર જણાવે છે કે "માંડલની સમૃદ્ધિ તથા મૂળેશ્વર

મહાદેવની ભવ્યતા સાંભળી બ્રાહ્મણો તથા મંદિરોનો નાશ કરવા મહંમદ ગઝનીએ આક્રમણ કરેલું પણ મૂળેશ્વર મહાદેવનું મંદિર ના તૂટ્યું અને બીજા ૩૫૦ વર્ષ પૂજાતું રહ્યુ છે."

(૫) રાણાહર સરોવર-

મુસ્લિમ તવારીખકારોએ લીધેલી નોંધ પરથી માંડલના પ્રથમ ઐતિહાસિક રાજા વેતરી નજરે પડે છે આ રાણા વેતરી એ "રાણાહર સરોવર" બંધાવેલું એમ કહેવાય છે, એ સરોવરને સ્થાને અત્યારે વોકળો વહે છે પણ એની એક બાજુની પાળ હજુ ટકી રહી છે." આ સરોવરના પાણી ઉપયોગ માંડલનગરના લોકોના પાણીની જરૂરિયાત ની પૂર્તિ માટે થતો હતો.

(૬) જૈન દેરાસરો અને પોષધશાળાઓ-

- માંડલમાં આવેલ પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર માંડલ તાલુકાનું સૌથી મોટુ જૈન દેરાસર છે. સોલંકી યુગમાં જૈન ધર્મના કેન્દ્ર તરીકે પાટણની ભૂમિકાની યાદ દેવડાવે છે. આ દેરાસર કમાન આકારનું અને ૮૦ આધાર સ્તંભ પર ઉભૂ છે. તેની સ્થાપના સોલંકી સમયમાં સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ સમયમાં થય હતી.
- માંડલમા આવેલ શાંતિનાથ જૈન દેરાસર સાથે ૫ જૈન દેરાસરો છે. પણ આ બધામાં શાંતિનાથનુ મુખ્ય અને મહત્વનું મંદિર અહીં આવેલું છે. આ મંદિરની ઊંચાઇ બે માળની છે અને આકાશમાં ઊંચા એવા પાંચ ગુંબજો છે. જેના પર કમાનવાળું કોતરકામ કરેલું છે, અને અહીંના દરવાજા અને આધારસ્તંભ પર જે કારીગરી દર્શાવી છે તે રોચક છે.
- શ્રી મલ્લિનાથનું જિનમંદિર વસ્તુપાલ અને તેજપાલના માર્ગદર્શનની નીચે માંડલનગરમાં મલિનાથ જૈન મંદિર બંધાવ્યુ. આ મંદિરની ખ્યાતિ સમ્રગ ગુજરાતમાં પ્રસરી હતી. જેના વિશે શ્રી મુનિસુંદર કૃત "ગુર્વાવલી અને શ્રી મલ્લિધવલ્લક નગરે" માંથી મળે છે. તેમજ આ મંદિરના ઉલ્લેખો તીર્થમાલા માંથી પણ મળે છે. આ મંદિરની દીવાલો પર કેટલાક શુભાષિતો કંડારવામાં આવ્યા છે. શ્રી મલ્લિનાથ જિન મંદિર માંડલનગરનું સૌથી પ્રાચીન મંદિર માનું એક છે. આ મંદિર આખુ લાકડુ બનાવવામાં આવ્યુ છે. આ મંદિરના ત્રણ ગભારા છે. અહીં મૂળ પ્રતિમા શ્રી આદિશ્વર ભગવાનની છે. તેમની પ્રતિમા સાથે અન્ય ચાર પ્રતિમાઓ છે. આ પાંચેય પ્રતિમાઓ આરસની બનેલી છે. અન્ય મૂર્તિઓ માં કાઉસગ્ગિયાની,આર્ચાયની, સાધની, પાશ્વનાથની છે. આરસની મૂર્તિ આચાર્યની ૨ ફુટ ઉંચી છે.

(૭) સમાપન-

ઇતિહાસના પન્નાઓ પર માંડ્લનગર પોતાનો અલગ અને વૈવિધ્ય સભર સાંસ્કૃતિક વારસો ધરાવે છે. કોઈપણ પ્રદેશના સ્થાનિક ઇતિહાસ જાણવા માટે તે પ્રદેશનુ સ્થાપત્ય તે પ્રદેશના ઇતિહાસને જાણવાનો મહત્વનો સ્ત્રોત્ત છે. ત્યાના માનવજીવનના અલગ અલગ પાસાઓ, સંસ્કૃતિ, લોકજીવન, તેમના જીવનમૂલ્યો

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

વગેરે થી પરિચીત કરાવે છે. તેમના વર્તમાન જીવનને સમજતા પહેલા તેમના વિકાસના એ વિભિન્ન સોપાનો જાણવા જરૂરી છે, જેમાંથી આ પ્રદેશનું સમાજજીવન પસાર થયું. આમ કોઈપણ સ્થાનિક, પ્રાદેશિક, રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ જાણવાનો સૌથી મહત્વનો સ્રોત્ત તેની સ્થાપત્યકલા છે.

સંદર્ભસૂચી:

1. શાહ, રતિલાલ મફાભાઈ, મખવાણનો ઇતિહાસ, દોશી ધીરજલાલ છોટાલાલ પ્રકાશક, વિરમગામ, ગુજરાત, પ્રથમ આવૃતિ- ૧૯૫૩
2. પટેલ, દેવેન્દ્ર, મહાજાતિ પાટીદાર, નવ ભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ગુજરાત, પ્રથમ આવૃતિ-૨૦૧૪
3. પારેખ, રસીકલાલ, ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કુતિક ઇતિહાસ, પ્રાચિનકાળ, પ્રથમ આવ્રુતિ- ૨૦૧૧
4. વ્યાસ હસમુખ, ગુજરાતનો ઇતિહાસ – પુરાતત્વ ગ્રંથસૂચિ, ૨૦૧૪
5. પરિખ, રસીકલાલ, ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કુતિક ઇતિહાસ, સોલંકી-વાઘેલાકાલ, પ્રથમ આવૃતિ- ૨૦૧૧
6. પરિખ, રસિકલાલ છોટાલાલ અને હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી. (સંપાદક), ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૂતિક ઇતિહાસ ગ્રંથ -૧ (પ્રથમ આવૃતિ), અમદાવાદ : ભો.જે. સંશોધન વિધ્યાભવન, ગુજરાત રાજ્ય, ૧૯૭૨
7. India, N. I. (2012, December 24). Assembly Constitu Encies. Retrieved May 29, 2018, from Gujrat District Ahmadabad (pdf): http://gujrat_district_ahmadabad(pdf).com
8. Gujrat, G. O. (2012, May 3). 1. Retrieved may 29, 2018, from my taluka "Government of Gujrat" retrieved: http://www.dholka.com

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિ: ધોળાવીરા

ડૉ. હસમુખ એમ. સોલંકી
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,
મણીબેન એમ.પી.શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ કડી
ડૉ. અપેક્ષા નીતિનકુમાર પંડયા
આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ,
મણીબેન એમ.પી.શાહ મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ કડી

ધોળાવીરા પશ્ચિમ ભારતમાં ગુજરાત રાજ્યના કચ્છ જિલ્લાના ભચાઉ તાલુકાના ખડીરબેટમાં એક પુરાતત્વીય સ્થળ છે, જેણે તેનું નામ તેની દક્ષિણે 1 કિમી દૂર એક આધુનિક ગામ પરથી પડ્યું છે. ધોળાવીરાની જગ્યા, જેને સ્થાનિક રીતે કોટાડોટિમ્બા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તેમાં એક પ્રાચીન હડપ્પનશહેરનાઅવશેષો છે. તે સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ સાથે જોડાયેલા ભારતના સૌથી મોટા અને સૌથી પ્રખ્યાત પુરાતત્વીયસ્થળોમાંનું એક છે. તે કચ્છના મહાન રણમાં આવેલા કચ્છ રણ વન્ય જીવ અભયારણ્યમાં ખડીરહેટ ટાપુ પર સ્થિત છે. ચોમાસામાં આ સ્થળ પાણીથી ઘેરાયેલું રહે છે. આ સ્થળ 2650 BCE થી કબજે કરવામાં આવ્યું હતું, લગભગ 2100 BCE પછી ધીમે ધીમે ઘટતું ગયું. તે સંક્ષિપ્તમાં ત્યજી દેવામાં આવ્યું હતું અને c.1450 બીસીઇ સુધી ફરીથી કબજે કરવામાં આવ્યું હતું આ સ્થળની શોધ 1967-8 માં જે.પી. જોશી દ્વારા કરવામાં આવી હતી અને તે ભારતીય ઉપખંડમાં પાંચમી સૌથી મોટી હડપ્પનસાઇટ છે, અને ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ દ્વારા 1990 થી લગભગ સતત ખોદકામ કરવામાં આવી રહ્યું છે. આઠ મોટા શહેરી કેન્દ્રો શોધી કાઢવામાં આવ્યા છેઃહડપ્પા, મોહેંજો દરો, ગનેરીવાલા, રાખીગઢી, કાલીબંગન, રૂપર, ધોળાવીરા અને લોથલ

ખોદકામ

ધોળાવીરા ખાતેનું પ્રાચીન સ્થળ, બે વરસાદી પાણીની ચેનલોથી ઘેરાયેલું છે; ઉત્તરમાં માનસર અને દક્ષિણમાં મનહર. આર.એસ. બિષ્ટના નિર્દેશન હેઠળ ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણ દ્વારા 1989માં ખોદકામ શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ ખોદકામ અત્યાધુનિક શહેરી આયોજન અને સ્થાપત્યનેપ્રકાશમાં લાવે છે અને મેસોપોટેમીયા સાથે જોડાયેલી સીલ, માળા, પ્રાણીઓના હાડકાં, સોનું, ચાંદી, ટેરાકોટાનાઆભૂષણો અને જહાજો જેવી મોટી સંખ્યામાં પ્રાચીન વસ્તુઓ શોધી કાઢવામાં આવી છે.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

પુરાતત્વવિદો માને છે કે ધોળાવીરા દક્ષિણ ગુજરાત, સિંધ અને પંજાબ અને પશ્ચિમ એશિયામાં વસાહતો વચ્ચે વેપારનું મહત્વનું કેન્દ્ર હતું.

આર્કિટેક્ચર અને ભૌતિક સંસ્કૃતિ

લોથલના બંદર શહેર કરતાં જૂના હોવાનો અંદાજ, ધોળાવીરા શહેર લંબચોરસ આકાર અને સંગઠન ધરાવે છે, અને તે 100 હેક્ટરમાં ફેલાયેલું છે. આ વિસ્તાર લંબાઈમાં 771.10 મીટર અને પહોળાઈ 616.85 મીટર છે. હડપ્પા અને મોહેંજો-દારોની જેમ, આ શહેર પૂર્વ-અસ્તિત્વમાં રહેલી ભૌમિતિક યોજનામાં બનેલું છે, જેમાં સિટાડેલ, મધ્ય શહેર અને નીચલું નગર એમ ત્રણ વિભાગો છે. એક્રોપોલિસ અને મધ્ય શહેરને તેમના પોતાના સંરક્ષણ-કાર્ય, પ્રવેશદ્વારો, બિલ્ટ-અપ વિસ્તારો, શેરી વ્યવસ્થા, કૂવાઓ અને વિશાળ ખુલ્લી જગ્યાઓથી વધુ સજ્જ કરવામાં આવ્યા હતા. એક્રોપોલિસ એ શહેરમાં સૌથી વધુ કાળજીપૂર્વક રક્ષિત તેમજ પ્રભાવશાળી અને પ્રભાવશાળી કોમ્પ્લેક્સ છે જેનો તે મોટા ભાગને યોગ્ય બનાવે છે દક્ષિણ પશ્ચિમ ઝોનની. ઊંચો "કિલ્લો" ભવ્ય રીતે યોગ્ય ઇન્સ્યુલેશનમાંઉભો છે અને ડબલ રેમ્પાર્ટ્સ દ્વારા સુરક્ષિત છે. આની બાજુમાં 'બેઈલી' નામની જગ્યા છે જ્યાં મહત્વના અધિકારીઓ રહેતા હતા. સામાન્ય કિલ્લેબંધીની અંદરનું શહેર 48 હેક્ટર જેટલું છે. ત્યાં વ્યાપક માળખું ધરાવનારાવિસ્તારો છે જે બહારના છતાં કિલ્લેબંધી વસાહત માટે ઘનિષ્ઠ રીતે અભિન્ન છે. દિવાલોની પેલે પાર, હજુ સુધી બીજી વસાહત મળી આવી છે. શહેરની સૌથી આકર્ષક વિશેષતા એ છે કે તેની તમામ ઇમારતો, ઓછામાં ઓછી તેમની હાલની જાળવણીની સ્થિતિમાં, પથ્થરમાંથીબાંધવામાં આવી છે, જ્યારે હડપ્પા અને મોહેંજો-દરો સહિત અન્ય મોટાભાગનીહડપ્પન સાઇટ્સ, લગભગ વિશિષ્ટ રીતે ઇંટોમાંથી બનાવવામાં આવી છે. .

જળાશયો

સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિની સ્વચ્છતા ધોળાવીરાની વિશિષ્ટ વિશેષતાઓમાંની એક ચેનલો અને જળાશયોનીઅત્યાધુનિક જળ સંરક્ષણ પ્રણાલી છે, જે વિશ્વમાં ક્યાંય પણ મળી આવે છે અને સંપૂર્ણપણે પથ્થરમાંથી બનેલી છે, જેમાંથી ત્રણ ખુલ્લા છે. તેનો ઉપયોગ વરસાદ દ્વારા લાવવામાં આવેલા તાજા પાણીને સંગ્રહિત કરવા અથવા નજીકના નાળામાંથીવળેલા પાણીને સંગ્રહિત કરવા માટે કરવામાં આવતો હતો. આ કદાચ કચ્છની રણની આબોહવા અને પરિસ્થિતિઓને પગલે આવ્યું છે, જ્યાં ઘણા વર્ષો વરસાદ વગર પસાર થઈ શકે છે.

ધોળાવીરાનારહેવાસીઓએ ત્રીજા તબક્કા દરમિયાન વિવિધ કદના સોળ કે તેથી વધુ જળાશયોબનાવ્યા હતા. આમાંનાકેટલાકે વિશાળ વસાહતની અંદર જમીનનાઢોળાવનો લાભ લીધો, ઉત્તરપૂર્વથીઉત્તરપશ્ચિમ તરફ 13 મીટરનો ઘટાડો. અન્ય જળાશયોખોદવામાં આવ્યા હતા, કેટલાક જીવંત ખડકોમાં. તાજેતરના કામે બે મોટા જળાશયો જાહેર કર્યા છે, એક કિલ્લાની પૂર્વમાં અને એક તેની દક્ષિણમાં, એનેક્સી 16 નજીક) જળાશયો ઊભી રીતે પથ્થરો દ્વારા કાપવામાં આવે છે. તેઓ લગભગ 7 મીટર ઊંડા અને 79 મીટર લાંબા છે. જળાશયોશહેરની બહાર નીકળે છે જ્યારે સિટાડેલ અને હથઉંચી જમીન પર

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

કેન્દ્રમાં સ્થિત છે. સંગ્રહ ટાંકીમાં પાણી વહન કરવા માટેના ગટરને જોડવા માટે પથ્થરથીકાપેલાકુવા સાથેનો મોટો કૂવો પણ મળ્યો. બાથિંગ ટાંકીમાં અંદરની તરફ ઉતરતા પગથિયાં હતાં.

અન્ય રચનાઓ અને વસ્તુઓ

એક વિશાળ ગોળાકાર માળખું, કબર અથવા સ્મારક હોવાનું માનવામાં આવે છે. જો કે બંધારણ હેઠળ કોઈ હાડપિંજર અથવા માનવ અવશેષો મળ્યા નથી. ગોળાકાર માળખું સ્પોક્ડવ્હીલના આકારમાં માટીની ઇંટોની દસ રેડિયલ દિવાલો સાથે બનાવવામાં આવ્યું છે. ફાલસઇરેક્ટસ સાથે પુરુષનું નરમ રેતીનાપત્થરનું શિલ્પ પરંતુ પગની ઘૂંટી નીચેનું માથું અને પગ કપાયેલા પૂર્વ દરવાજાના માર્ગમાં મળી આવ્યા હતા. ઘણા અંતિમ સંસ્કારનીરચનાઓ પણ મળી આવી હતી, જો કે એક સિવાય તે હાડપિંજર વગરના હતા. ઉપરાંત ઘણા માટીકામનાટુકડા, ટેરાકોટા સીલ, બંગડીઓ, વીંટી, માળા અને ઇન્ટાગ્લિઓ કોતરણી મળી હતી.

ભાષા અને સ્ક્રિપ્ટ

હડપ્પાના લોકો કઈ ભાષા બોલતા હતા તે જાણી શકાયું નથી અને તેમની લિપિ વાંચી શકાતી નથી. તેમાં ઘણી ભિન્નતાઓ સાથે લગભગ 400 મૂળભૂત ચિહ્નો હતા. ચિહ્નો શબ્દો અને સિલેબલ બંને માટે ઉભા થયા હશે. લેખનની દિશા સામાન્ય રીતે જમણેથીડાબે હતી. મોટા ભાગના શિલાલેખો સીલ (મોટેભાગેપથ્થરમાંથી બનેલા) અને સીલીંગ્સ (માટીના ટુકડાઓ જેના પર તેની છાપ છોડવા માટે સીલ નીચે દબાવવામાં આવી હતી) પર જોવા મળે છે. કેટલાક શિલાલેખ તાંબાની ગોળીઓ, કાંસાનાઓજારો અને ટેરાકોટા, પથ્થર અને ફેઇન્સથી બનેલી નાની વસ્તુઓ પર પણ જોવા મળે છે. સીલનો ઉપયોગ વેપારમાં અને સત્તાવાર વહીવટી કામ માટે પણ થતો હશે. મોહેંજો-દડો ખાતે ઘણી બધી કોતરેલી સામગ્રી મળી આવી હતી

સાઈન બોર્ડ

ધોળાવીરામાં સૌથી નોંધપાત્ર શોધ શહેરનાઉત્તરીપ્રવેશદ્વારની બાજુના રૂમમાંથીએકમાં કરવામાં આવી હતી. હડપ્પાએ ખનિજ જિપ્સમનાટુકડાગોઠવ્યા હતા અને લાકડાના મોટા પાટિયા પર દસ મોટા અક્ષરોબનાવ્યા હતા. અમુક સમયે, બોર્ડ તેના ચહેરા પર સપાટ પડી ગયું. લાકડું સડી ગયું, પણ પત્રોની ગોઠવણ બચી ગઈ. સાઇનબોર્ડનાઅક્ષરો નજીકની દિવાલમાં ઉપયોગમાં લેવાતી મોટી ઇંટો સાથે તુલનાત્મક છે. દરેક નિશાની લગભગ 37 સેમીઉંચી છે અને જે બોર્ડ પર અક્ષરો લખેલા હતા તે લગભગ 3 મીટર લાંબુ હતું.

સંદર્ભ

- http://whc.unesco.org/en/lentativelists/1090/
- http://www.betannica.com/EBchecked/topic/160814/Dholavirs
- રોઝેમ, ઓટોડન્યુ. (2004). ધ ઈન્ડિયાસિવિલાઈઝેશન: એ કન્ટેમ્પરરીપરસ્પેક્ટિવ, નવી દિલ્હી: વિસ્તૌરપબ્લિકેશન્સ, ISBN 81-7829-291-2, p.67.
- http://www.archaeology.org/0011/newsbriefs/aqua.html
- http://accidentalblogger.typepad.com/accidental blogger/2008/06/water management.html
- પોસ્ટહેલ, સિરીગોરી. (2014). ધ લેડ્સસિવિલાઈઝેશન: એ કન્ટેમ્પરરી પરિપ્રેક્ષ્ય, નવી દિલ્હી: વિસ્તાર પબ્લિકેશન્સ, ISHN 81-7829-291-2, p.69.
- યુનાઇટેડન્યૂઝ ઓફ ઇન્ડિયા (1997-06-25). "ધોળાવીરા ઉત્ખનન હડપ્પન સંસ્કૃતિ પર લડાઈ ફેંકે છે" (http://www.webcitation.org/Shl2Xrwal7). ઈન્ડિયનએક્સપ્રેસ. 20KIK-09-30 ના રોજ મૂળ (http://www.expressindia.com/news/ie/daily/19970625/17650493.html) પરથી આર્કાઇવ કરેલ. સુધારો 20018-10-15
- પોસેલ, ગ્રેગરી. (2004). સિંધુ સંસ્કૃતિ: સમકાલીન પરિપ્રેક્ષ્ય, નવી દિલ્હી: વિસ્તૌરપબ્લિકેશન્સ, ISBN 81-7829-291-2, p.70
- ભારતીય પુરાતત્વ સર્વેક્ષણમાં ધોળાવીરા ખાતે ખોદકામ (http://asi.nic.in/asi_exca_2007_dholavira.asp) વેબસાઇટ ધોળાવીરાનું કમ્પ્યુટર ગ્રાફિક્સ પુનઃનિર્માણ (http://pubweb.cc.u-tokai.ac.jp/indus/english/2_4_03.html) ધ ઓલ્ડ વર્ડ-ધોળાવીરા (http://www.gujaratplus.com/web/gujarat/old_world/dholavira.htm) ધોળાવીરા (ગુજામી, ભારત) (http://pubweh.cc.u-tokai.ac.jp/indus/english/2 4 (02.html) ધોળાવીરા ખોદકામ હડપ્પન સંસ્કૃતિ પર પ્રકાશ ફેંકે છે (http://www.expressindia.com/ie/daily/19970625/17650493.html), યુનાઈટેડ ન્યૂઝ ઓફ ઈન્ડિયા 1997 નિસિદહજારી, "ભારતના સોલ્ટલેકસિટીઝ (http://www.time.com/time/magazine/1997/int/970901/asia.archaeology.html)", ટાઇમ મેગેઝિનમાં 1 સપ્ટેમ્બર 1997 વર્લ્ડ હેરિટેજસાઇટ, તમામ ટેન્ટેટિવ સાઇટ્સ, અહીં તમામ કામચલાઉ સૂચિની ઝાંખી છે, છેલ્લે જૂન, 2006માં અપડેટ કરવામાં આવી હતી. (http:// www.worldheritagesite.org/alltentative.html)
- વિશ્વધરોહર, કામચલાઉ યાદીઓ, રાજ્ય: ભારત http://whc.unesco.org/en/lentativelists/state.in
- Dholavira: A Harappan Oty, Gujarat, Dist, Kachchh-UNESCO World (http://whc.unesco.org/en/ટેન્ટેટિવલિસ્ટ્સ/1090/)

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

આમલિયા ડુંગરનો મેળો

ડૉ. ભુમિકાબેન બી. વસાવા
વી. એમ. સાકરિયા મહિલા આર્ટસ કૉલેજ,
બોટાદ.

સારાંશઃ

પ્રાચીન સમયથી આપણા દેશમાં જુદા-જુદા સ્થળોએ ધાર્મિક ઉત્સવો તેમજ દેશમાં ઉજવાતા વિવિધ તહેવારોના સમયે મેળાઓ ભરાતા આવ્યા છે અને આજે પણ આપણે મેળાઓનું આયોજન થતું જોઈ શકીએ છીએ. મેળાઓ આપણા દેશની સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરે છે. વર્તમાન ૨૧મી સદીએ વિજ્ઞાન અને ટક્નોલોજીનો યુગ છે, જો આ સદીમાં આપણે આપણી પેઢીને સમાજ અને સંસ્કૃતિથી પરિચિત કરાવવો હોય તો તેમને મેળામાં લઈ જવા પડશે.

મહ્ત્વના શબ્દોઃ મેળો, આમલિયા ડુંગર

પ્રસ્તાવનાઃ

કવિ કાલિદાસે સાચું જ કહ્યું છે કે, “उत्स्व प्रिया: खलु मनुष्या: ।” (મનુષ્ય ઉત્સવપ્રિય હોય છે)”. માનવ જાતને સાર્થક કરે તેનું નામ ઉત્સવ અને મેળા. ઉત્સવ એ મેળાનો પર્યાયવાચી શબ્દ છે. ગુજરાત રાજ્યની પ્રજા સ્વભાવે ઉત્સવપ્રિય છે. આથી જ જુદા-જુદા તહેવારો અને ધાર્મિક પ્રસંગોએ મેળાઓનું આયોજન થતું હોય છે. આ મેળામાં તેઓ વર્ગ-વર્ગ, જ્ઞાતિ-જ્ઞાતિ અને ઉચ્ચ-નીચના ભેદભાવ ભૂલીને જોડાય છે અને આનંદ ઉલ્લાસથી તેની ઉજવણી કરે છે. પ્રાચીન સમયમાં આજના સમયની જેમ મનોરંજનના સાધનો ન હોવાથી લોકો એકધારુ કામકાજ કરી નિરુત્સાહિ થઈ જતા હતા. આવા સમયમાં તેમના જીવનમાં એક નવી ઉર્જા સંચાર કરવાનું તથા જુસ્સો અને આનંદ ઉમેરવાનું કાર્ય મેળાના માધ્યમથી થતું હતું.

મેળાનો અર્થઃ

“ભગવદ્ગોમંડલ” જ્ઞાનકોશના પૃષ્ઠ નંબર ૭૩૭૨માં મેળાનો અર્થ આપવામાં આવ્યો છે. જે મુજબ મેળો એટલે, ૧) અંત ઘડીએ છેલ્લો મેળાપ થવો તે. ૨) કોઈ ઉત્સવની ઊજવણી નિમિત્તે ગમ્મત કરવાને ભેગા થયેલા લોકો ૩) નક્કી કરેલી તારીખે અને મુક્કર કરેલ સ્થળે ભરાતું વિધવિધ વસ્તુઓનું ગંજાવર બજાર. આ ઉપરાંત મેળાના અર્થરૂપે તેમાં જમાવ, મેળાવડો, ઘણા જનનું એકઠા થવું, જાત્રા, તમાશો, ખેલ વગેરે શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો છે (ભગવદ્ગોમંડલ-ઓનલાઈન જ્ઞાનકોશ),

http://www.bhagavadgomandalonline.com/.

સાર્થ જોડણીકોશ મુજબ મેળો એટલે, ૧) મેળાપ(મળવું, ભેગા થવું, સમાગમ), ભેટો ૨) ઉત્સવ કે યાત્રા નિમિત્તે ઘણાં માણસોનું એકઠા થવું તે (સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ ૧૯૩૭: ૪૭૨). સંસ્કૃતમાં મેળા

માટે 'मेलक' (મેળાપ, મુલાકાત, ભેટ, સમાગમ, ભેટો), અંગ્રેજીમાં 'FAIR', હિન્દી અને મરાઠી ભાષામાં 'मेला' વપરાય છે. સંસ્કૃત ભાષાના શબ્દ 'मेलक' પરથી 'મેળો' શબ્દ ઊતરી આવ્યો હશે તેવી શક્યતા નકારી શકાય નહીં અને અંગ્રેજી શબ્દ 'FAIR' લેટિન ભાષાના શબ્દ 'FOIRE' પરથી ઊતરી આવ્યો છે (ઓઝા ૧૯૯૯: ૧૧).

પ્રાચીન સમયમાં મેળાઓ 'मह' તરીકે ઓળખાતા હતા. 'હરિવંશપુરાણ'ની ઘણી બધી હસ્તપ્રતોમાં 'मह' અને 'मख' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયેલો છે. આથી કેટલાક વિદ્વાનો એવું માને છે કે, 'मह' શબ્દ 'मख' પરથી ઊતરી આવ્યો છે. આ मह શબ્દના નિર્દેશો પ્રાચીન સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. જેમ કે, इंद्रमह, स्कंदमह, रुद्रमह, शिवमह, नागमह, जख्खमह, भूतमह, गिरिमह, रुक्खमह, વગેરે જેવા ઉત્સવો જુદા-જુદા સમયે ઊજવાતા હોવાનો ઉલ્લેખ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાચીન સમયમાં રાજાઓ જે મેળા કે સંમેલન યોજતા તેને 'સમાજ' કહેતા જે એક સામાજિક ઉત્સવ હતો. અશોકના પ્રથમ શિલાલેખમાં 'સમાજ' શબ્દનો ઉલ્લેખ થયેલો જોવા મળે છે. આ 'સમાજ'માં નાચગાન, મદ્યપાન, કુસ્તી અને પશુ-પક્ષીઓની લડાઈ યોજાતાં હતાં. જે હિંસાત્મક હોવાથી અશોકે આ સામાજિક ઉત્સવોના સ્થાને ધાર્મિક ઉત્સવો ઊજવવાની પ્રથા શરૂ કરી હતી(દવે, ૨૦૦૨: ૨૦૨). મધ્યકાળમાં પણ આવા સામાજિક મેળાવડા થતા હતા જેને "બઝાર" તરીકે ઓળખવામાં આવતા. અકબરે "મીનાબઝાર" ભરવાની પ્રથા શરૂ કરી હતી. જે એક સામાજિક મેળાવડો હતો પરંતુ તે માત્ર ઉમરાવ સ્ત્રીઓ પૂરતો સીમિત હતો(ચોપરા, ૨૦૧૯: ૩૪૬). ટૂંકમાં, મેળા અનાદિકાળથી ભરાતા આવ્યા છે, જેને બદલાતા સમય સાથે ઇતિહાસમાં જુદાં-જુદાં નામે ઓળખવામાં આવ્યા છે. આ શોધપત્રમાં આમલિયા ડુંગરના મેળા વિશેની માહિતી આપવામાં આવેલી છે, જે નીચે મુજબની છે.

પ્રાથમિક માહિતી:

સુરત જિલ્લાના માંડવી તાલુકાના રાણીકુવા ગામે આમલિયા ડુંગર આવેલો છે. અહીં દશેરાના પર્વ નિમિત્તે એક દિવસનો મેળો ભરાય છે. આમલિયા ડુંગર તાલુકામથક માંડવીથી પશ્ચિમ-ઉત્તર દિશામાં ૧૯ કિ.મી.ના અંતરે આવેલો છે. અહીં એસ.ટી. બસ અને ખાનગી વાહનો દ્વારા જઈ શકાય છે.

મેળાના સ્થળની માહિતી

આમલિયા ડુંગર આશરે ૪૦૦ ફીટની ઊંચાઈ ધરાવે છે. અહીં ડુંગર ઉપર તુલસાઈમાતાજીનું નાનું મંદિર આવેલું છે. ડુંગર ઉપર જવા માટે ગ્રામપંચાયત, રાણીકુવા તરફથી પાકાં પગથિયાં બનાવવામાં આવ્યાં છે. વનવિભાગ તરફથી ડુંગરની નીચે આવેલા બોરવેલમાંથી પાઇપલાઇન દ્વારા ડુંગર ઉપર ટાંકી મૂકીને પાણીની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવી છે (રૂબરૂ મુલાકાત- મનહરભાઈ ગામીત ૧૮-૧૦-૨૦૧૮).

મેળાની વિગત

આમલિયા ડુંગરનો મેળો કેટલાં વર્ષોથી ભરાય છે તેને લગતી સ્પષ્ટ માહિતી પ્રાપ્ત થતી નથી, પરંતુ મંદિરના પૂજારી અને સંચાલક કાળીબેનના જણાવ્યા મુજબ તેમની બે પેઢીથી આ મેળો ભરાય છે.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

હાલમાં મેળાનું આયોજન કાળીબેન ગામીત અને રાણીકુવા ગ્રામપંચાયત દ્વારા કરવામાં આવે છે. તે અગાઉ અનુક્રમે કીકાભાઈ જી. ગામીત, ગયાભાઈ ગામીત મેળાનું સંચાલન તથા મંદિરની દેખરેખ રાખતા હતા (રૂબરૂ મુલાકાત- કાળીબેન કે. ગામીત ૧૮-૧૦-૨૦૧૮).

આમલિયા ડુંગરના મેળામાં સુરત, તાપી અને નવસારી જિલ્લામાંથી ૧૫,000થી વધુ લોકો આવે છે. મેળાના આગળના દિવસે માતાજીની મૂર્તિને દૂધથી સ્નાન કરાવીને ફૂલહાર અને ચૂંદડીથી શણગારવામાં આવે છે. શ્રદ્ધાળુઓ અહીં આવીને તુલસાઈમાતાજીનાં દર્શન કરે છે અને ખેતીમાં સારો પાક થાય, પશુપાલન તેમજ સુખ-શાંતિ પ્રાપ્ત થાય તે માટેની માનતા રાખે છે. તેમની માનતા પૂર્ણ થતાં શ્રદ્ધાળુઓ મરઘાં, બકરાં, પાડા રમતા મૂકી જાય છે તથા નાળિયેર, ફૂલહાર, ચૂંદડી, અગરબત્તી, વગેરેનો ચઢાવો ચઢાવે છે (રૂબરૂ મુલાકાત- નાહ્યાભાઈ ગામીત ૧૮-૧૦-૨૦૧૮). આ મેળામાં ચૌધરી, ગામીત, ભીલ, કોટવાળિયા, હળપતિ, વગેરે આદિવાસી સમુદાયના લોકો તથા કોળી પટેલ, દરબાર, મુસલમાન, વગેરે અન્ય જ્ઞાતિના લોકો આવે છે. મેળામાં આવનારા લોકોને માંડવીના ધારાસભ્ય આનંદ ચૌધરી તરફથી પીવાનું પાણી અને માંડવીના અશોક ચૌધરી તરફથી મફત છાશનું વિતરણ, માંડવી પોલીસ સ્ટેશન તરફથી પોલીસ બંદોબસ્ત, સ્વયંસેવકો, વગેરે જેવી સુવિધાઓ પૂરી પાડવામાં આવે છે. અહીં મેળાના દિવસે આજુબાજુનાં ગામડાંઓમાંથી લોકો નવરાત્રીની માટલીઓ મૂકવા માટે આવે છે. તેઓ અહીં આવીને ડુંગર ઉપર ગરબા રમે છે (રૂબરૂ મુલાકાત- નિરેશભાઈ ચૌધરી ૧૮-૧૦-૨૦૧૮). આ મેળામાં અગાઉ મનોરંજન માટેનાં સાધનો આવતાં હતાં, પરંતુ હાલમાં બોરવેલ કરાવીને ખેતી કરવામાં આવતી હોવાથી જગ્યાના અભાવે મનોરંજનનાં સાધનો આવતાં નથી. મેળામાં ૫00થી વધુ દુકાનો આવે છે, જેમાં માંડવી, બારડોલી, સુરત, વ્યારા, કીમ, અંકલેશ્વર, વાંકલ, વાલિયા, અરેઠ, વગેરે શહેરોમાંથી તથા આજુબાજુના વિસ્તારનાં ગામડાંઓમાંથી વેપારીઓ આવે છે. આ દુકાનોમાંથી મેળામાં આવનારા લોકો પોતાની મનગમતી, જીવનજરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ, ખેતીનાં ઓજારો, વગેરેની ખરીદી કરે છે. તે ઉપરાંત ખાણીપીણીની દુકાનોમાંથી વિવિધ ખાદ્યસામગ્રીઓ ખાયને મેળાની મજા માણે છે (રૂબરૂ મુલાકાત- ધીરેનભાઈ ચૌધરી ૧૮-૧૦-૨૦૧૮). ઈ.સ. ૧૯૭૦ પહેલાં મેળામાં લોકો મોટા ભાગે પગપાળા આવતા હતા. વેપારીઓ પણ તેમનો વેપારનો સામાન બળદગાડાઓમાં લઈને આવતા હતા. આથી કેટલાક લોકો રાત્રિરોકાણ પણ કરતા હતા પરંતુ હવે રસ્તા અને વાહનવ્યવહારની સુવિધાઓના લીધે રાત્રિરોકાણ કરવામાં આવતું નથી તથા પહેલાંની સરખામણીએ મેળામાં આવનારા લોકોની સંખ્યામાં પણ વધારો થયેલો જોવા મળે છે (રૂબરૂ મુલાકાત- મચાભાઈ ચૌધરી ૧૮-૧૦-૨૦૧૮).

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

સંદર્ભ સૂચિ:

1. ભગવદ્ગોમંડલ(ઓનલાઈન જ્ઞાનકોશ), http://www.bhagavadgomandalonline.com/ પૃ૦. ૭૩૭૨, (જોયા તા. ૨૭જુલાઈ ૨૦૨૦).
2. સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૩૭: પૃ.૪૭૨.
3. દવે, ભુપેન્દ્ર મો૦. ૨૦૦૨. ગુજરાતના કેટલાક મેળાઓનાં પ્રાચીન રૂપો. જે૦ જે૦ દવે(સંપા૦). ગુજરાત દિપોત્સવી અંક, ભાગ-૧, પૃ૦ ૨૦૫-૨૦૮. ગાંધીનગરઃ માહિતી ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય.
4. ચોપરા, પી૦ એન૦ (સંપા૦). ૧૯૮૪/૨૦૧૯. ભારતનું ગેઝેટિયર. અમદાવાદઃ યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ.

રૂબરૂ મુલાકાતો.

1. **કાળીબેન કે૦ ગામીત (પૂજારી). તુકેદ, ઉંમરઃ ૧૧૫. ૧૮-૧૦-૨૦૧૮.**
2. **મનહરભાઈ ગામીત. રાણીકુવા, ઉંમરઃ ૬૨. ૧૮-૧૦-૨૦૧૮.**
3. **નાહ્યાભાઈ ગામીત. રાણીકુવા, ઉંમરઃ ૫૬. ૧૮-૧૦-૨૦૧૮.**
4. **નિરેશભાઈ ચૌધરી. ગવાછી, ઉંમરઃ ૩૬. ૧૮-૧૦-૨૦૧૮.**
5. **ધીરેનભાઈ ચૌધરી (વેપારી). ઝાબ, ઉંમરઃ ૩૯. ૧૮-૧૦-૨૦૧૮.**
6. **રામજીભાઈ લખમાભાઈ ચૌધરી (પૂજારી). ખૂંટાઆંબા, ઉંમરઃ ૭૦. ૧૮-૧૦-૨૦૧૮.**

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

ગુજરાતનું વિશ્વાસનીય અભીલેખિક સાધન: ગિરનારનો શિલાલેખ

ડૉ. નરેશ જે. પરીખ

અધ્યક્ષ અને પી.જી ઇન્ચાર્જ

ઇતિહાસ વિભાગ

પી. એસ. સાયન્સ અને એચ. ડી પટેલ આર્ટસ કોલેજ, કડી. (ઉ.ગુ.)

પ્રસ્તાવના:

પ્રાચીન ભારતનું ઈતિહાસ જાણવા માટેનું સાહિતિક સાધનોની જયારે આધારભૂત માહિતી મળતી નથી ત્યારે અભિલેખિક સાધનો ખુબ જ મહત્વ ધરાવે છે. અશોકનો વિશ્વાસનીય ઈતિહાસ જાણવો હોય તો અભિલેખમાંથી જાણી શકાય છે. ધર્મલેખ નામથી જાણીતો બનેલો જૂનાગઢનો અભિલેખ જુનાગઢમાંઆવેલો છે. ગિરનારમાં આવેલાં આ અભિલેખમાં - મૌર્ય સમ્રાટ અશોકની માહિતી વધારે હોવાથી, "અશોકનો શિલાલેખ" તરીકે વધુ પ્રસિદ્ધ છે.

વિશાળ પત્થર પર કોતરાયેલ અભિલેખમાં અશોક સિવાયનાં અન્ય બે રાજાઓ – મહાક્ષત્રપ – રુદ્રદામન અને ગુપ્ત વંશનો છેલ્લો ગુપ્ત રાજા સ્કંદગુપ્તનો લેખ પણ કોતરાવેલ છે. આ શીલાના પૂર્વ ભાગે અશોકની ૧૪ ધર્મયજ્ઞાઓ પશ્ચિમ બાજુએ રુદ્રદામનનો લેખ અને ઉત્તર બાજુએ સ્કંદગુપ્તનો લેખ છે.આમ ગીરનારનાં શિલાલેખ પરથી ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સદીથી ઈ.સ. પાંચમી સદીના ૮૦૦ વર્ષના લાંબા સમયના જુદા-જુદા તબક્કાને લગતી ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિનો પરિચય આ લેખમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.પ્રસ્તુત શિલાલેખ વાસ્તવમાં ગિરનારમાં આવેલા સુદર્શન તળાવના કિનારે હતું.પરંતુ આ સરોવર વર્ષોથી અસ્તિત્વમાં નથી. અત્યારે આ શિલાલેખ ઈમારતથી સુરક્ષિત કરવામાં આવ્યો છે.

શિલાલેખની શોધ:

ગિરનારનો પ્રસિધ્ધ શિલાલેખ શોધવાનો શ્રેય કર્નલ ટોડ ને ફાળે જાય છે. કર્નલ ટોડે ઈજનેર હતાં. રોડ બનાવતી વખતે આ શિલાલેખ તેમણે ૧૮૨૨ માં જારથી ઢંકાયેલો જોયો, આ શિલાલેખ બ્રાહ્મી લિપીમાં લખાયેલો છે. શરૂઆતમાં આ લિપીને કોઈ ઉકેલી શક્યું નહિ.ત્યારબાદ ૧૮૩૭ માં જેમ્સ પ્રિન્સેપે ઉકેલી.ત્યારબાદ ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી એ સુધારા વધારા કરીને શુદ્ધ: રીતે લેખન કરીને આ શિલાલેખ બહાર પાડયો.

શિલાલેખનો હેતુ:

મૌર્ય સામ્રાજ્યના સ્થાપક ચંદ્રગુપ્તનાં સુબા પુષયગુપ્ત વૈશ્યએ ચૂંદર્શન તળાવ બંધાવ્યું. અને સમ્રાટ અશોકના સુબા – તુષાષ્કે . તેમાંથી નહેરો કઢાવીને સિંચાઈની સગવડ કરી હતી. રૂદ્રદામનનાં સમયમાં ભારે વરસાદના કારણે તળાવ તૂટી ગયું હતું. તેનું સમારકામ કરાવીને. તેની ઉપર અમાત્ય સુવિશાખાએ બંધ બાંધ્યો હતો. સ્કંદગુપ્તનાં સમયમાં ફરીથી સુદર્શન તળાવ તૂટી ગયું. તળાવ પર બાંધેલ

બંધને પણ નુકશાન થયું હતું. તો તેના સુબા ચક્રપારીતે સમારકામ કરાવીને સરોવરની નજીક વિષ્ણુ મંદિર બંધાવ્યું હતું.

શીલાલેખનું મહત્વ:

આ શિલાલેખ પ્રાચીન અભિલેખોમાં ખુબ જ મહત્વ ધરાવે છે. આ શિલાલેખ એ સમયના સામ્રાજ્યની પ્રચલિત ચાર ચાર ભાષાઓમાં લખાયેલો છે. આ શિલાલેખ પર જુદાં જુદાં. સમયે થયી ગયેલા રાજાઓ અને તેમની પ્રવૃત્તિઓની માહિતી મળે છે.

આ શિલાલેખમાં અશોકનાં શાશન વિશે ૧૪ ધર્મલેખો કોતરેલાં છે. ૮ મી અને ૯ મી પંડિતમાં સુદર્શન તળાવનો નિર્માણનો ઇતિહાસ લખાયેલો છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યએ સુદર્શન તળાવનું નિર્માણ કરાવ્યું હોવા છતાંય તે અંગે કોઈ માહિતી મળતી નથી. અશોકનાં સમયમાં નહેરો કઢાવી તેનો પણ ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ આ તમામ બાબતોનો ઉલ્લેખ રુદ્રદામન નાં લેખમાં છે.આ તળાવ વારંવાર તૂટ્યું અને તેનું સમારકામ કરાવ્યું તેના પરથી સાબિત થાય છે કે ભારતમાં સૌપ્રથમ ગુજરાતમાં બંધ અને નહેરોનું નિર્માણ કરાવ્યાનાં ઐતિહાસિક પુરાવાઓ છે.

અશોકનાં શિલાલેખ પર કોતરાયેલ ધર્મયજ્ઞાઓ:

દેવોનો પ્રિય પ્રિયદર્શી રાજા તરીકે પોતાને ઓળખાવતા મૌર્ય સમ્રાટ અશોનું કલિંગ વિજય બાદ તેમનું હૃદય પરિવર્તન થયું. અને બોદ્ધ સાધુ ઉપ્ગુપ્તનાં ઉપદેશથી બોદ્ધ ધર્મ અપનાવ્યો. પ્રજામાં અહિંસાનો ફેલાવો થાય તે માટે પોતાના સામ્રાજ્યના જુદા-જુદા પ્રદેશમાં શિલા પર ૧૪ ધર્મયજ્ઞાઓ કોતરાવી. ગિરનારના શિલાલેખમાં પણ આ ધર્માદેશનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

- યજ્ઞો કે શિકાર માટે કોઈ પણ પશુનો વધ કરવો નહિ.
- રાજાના રસોડામાં ત્રણ પ્રાણીઓ બે મોર અને એક હરણને જ મારવા. ભવિષ્યમાં આ હિંસા પણ બંધ થશે.
- રાજાઓ, મનુષ્યો અને પશુઓ માટે ચિકિત્સાની વાત કરી છે. મનુષ્ય ચિકિત્સા અને પશુ ચિકિત્સા
- લોકો ધર્મનું આચરણ કરે અને મારા આદેશો અન્ય પ્રદેશોમાં ફરતા રહે.
- લોકોને ધર્મ તરફ વાળીને ધર્મપાલન માટે પ્રેરવા.
- લોકકાર્ય કરવુ માતા-પિતાની સેવા કરવી. અને શ્રમણોને ભયમાત્ર નિમવા.
- સર્વધર્મ સમભાવની ટ્રષ્ટિ કેળવવી.
- સંસારિક હેતુ માટેની માંગલિક વિધિ એ સુખદાયી છે. અને તેમાય ધર્મની માંગલિક વિધિ કરવી એ કાયમી સુખદાયી છે.
- રાજાએ મોજશોખ માટે હરવા – ફરવા માટે ધર્મ યાત્રાઓ કરી.
- ધર્મદાન એ મહાદાન છે.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

- કલિંગનાં યુધ્ધમાં થયેલ હિંસાથી પશ્ચાતાપ બાદ ધર્મ વિજયને મહત્વ આપે છે.
- આ ધર્મ લેખનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે પ્રજા પણ તે પ્રમાણે આચરણ કરે.

શિલાલેખની વિષયવસ્તુ:

આ શિલાલેખમાંથી આપણને આશરે ૮૦૦ વર્ષની માહિતી મળે છે. આ શિલાલેખમાં અશોક, રુદ્રદામન અને સ્કંદગુપ્તનાં સમયની રાજકીય, આર્થિક વહીવટી, ધાર્મિક, ભાષા, લિપી અને લોકકલ્યાણ વગેરેની માહિતી મળે છે.

રાજકીય માહિતી:

આ શિલાલેખમાંથી સમ્રાટ અશોકના સ્થાનિક ઈતિહાસ વિશેની માહિતી મળે છે. એમાં રાજાનાં ગુણો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.આ લેખમાંથી ચંદ્રગુાત મૌર્થ, અશોક, રૂદ્રદામન. અને સ્કંધ્યુતનાં ગુજરાતનાં પ્રાંતના સૂબાઓ અને તેમને કરેલા કાર્યો દર્શાવેલ છે.

મૌર્યકાળમાં સુબા માટે, રાષ્ટ્રીય ક્ષત્રપ કાળમાં અમાત્ય અને ગુપ્ત સમયમાં ગુપ્ત નામે અધિકારીઓ નીમાતા હતાં. આ ત્રણેથ રાજાઓના શાશનકાલ દરમિયાન સામ્રાજ્યનાં વહીવટ માટે જુદા-જુદા વિભાગો પાડયાં હતાં. તેમાં ગુજરાત પણ એક પ્રાંત હતું. તે સમયમાં પ્રાંત માટે 'દેશ' શબ્દનું પ્રયોજન થયું છે. આમ આ લેખમાંથી આપણને વહીવટીય માહિતી મળે છે.

આર્થિક માહિતી:

આ શિલાલેખમાંથી આપણને આર્થિક બાબતની પણ માહિતી મળે છે. તે સમયની ખેતી વિષયક મળે છે.આ સમયની ખેતી વરસાદ પર આધારિત ન હતી. પરંતુ સિંચાઈ પર આધારિત હતી. અને સિંચાઈની વ્યવસ્થા રાજ્યને કરવાની હતી.એટલે ચંદ્રગુપ્તે સુદર્શન તળાવ બંધાવ્યું હતું. અશોકે તેમાંથી નહેરો કાઢવી. જ્યારે રુદ્રદામનનાં સમયમાં તળાવ ફાટી જતા તેનું ફરી સમારકામ કરાવ્યું .

ધાર્મિક મારિતી:

આ લેખને અશોકનો શિલાલેખ પણ કહેવામાં આવે છે. અશોકનાં લેખમાં ૧૪ ધર્માદેશો છે. કોઈ જગ્યા પર ૧૪ ધર્માદેશો છે. તો કોઈ જગ્યા પર બોદ્ધ ધર્મનો ઉલ્લેખ નથી. આ લેખનો મુખ્ય ધ્યેય અહિંસા, સર્વધર્મ સમભાવ, ધર્મદાન, પ્રાણીમાત્રનું કલ્યાણ વગેરે બાબતોનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

રૂદ્રદામનનાં લેખમાંથી ગાયો અને બ્રાહ્મણોને દાન આપી ધર્મ કીર્તિની વૃદ્ધિ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

સ્કંદગુપ્તનાં લેખમાંથી વૈણવ ધર્મમાં થયેલ પ્રચારનો ખ્યાલ આવે છે. તેના સુબા ચક્રપાલિતે તળાવને કિનારે વિષ્ણુનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.

ભાષાની લિપી:

અશોકનો લેખ પાલિ ગદ્ય ભાષાનો છે. રૂદ્રદામનનો લેખ સંસ્કૃત અને ગદ્યમાં છે. સ્કંદગુપ્તનો લેખ સંસ્કૃત અને પદ્યમાં છે. તેનો આખો લેખ ૩૪ શ્લોકોનો લખાયેલ છે.

સમ્રાટ અશોકનાં લેખમાં આડી-ઉભી અને સીધી રેખાઓનો ઉપયોગ થયો છે. સ્કંદગુપ્તનો લેખ સૌરાષ્ટ્રની પ્રાદેશિક લિપીની મરોડેમાં લખાયેલો છે. અને અક્ષરો પણ નાનાં થયેલા છે.

શિક્ષણની માહિતી:

શિક્ષણ અંગેની માહિતી સમ્રાટ અશોક અને સ્કંદગુપ્તનાં લખાણોમાંથી મળતી નથી. પરંતુ રુદ્રદામનનાં લેખમાં અને રાજ કવિઓ રુદ્રદામનનાં ચરિત્રનું નિરૂપણ કરતા તેને પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. તે પરથી તે સમયનાં ગુજરાતનાં શિક્ષણમાં પ્રવર્તમાન વિદ્યાઓ અને શિક્ષણ પદ્ધતિઓનો ખ્યાલ મળે છે.રુદ્રદામનનાં લેખમાં શબ્દવિદ્યા, ગાંધર્વવિદ્યા, ન્યાયવિદ્યા જેવી વિદ્યાઓનો ઉલ્લેખ છે.તદ્દુપરાંત યુદ્ધવિદ્યાનો પણ થોડો ઘણો નિર્દેશ થયેલો જોવા મળે છે.

લોક કલ્યાણનો આદર્શ:

આ ગિરનારનાં લેખમાં ત્રણેય રાજાઓએ કરેલાં પ્રજાકલ્યાણવાદી કાર્યોની સાહિતી મળે છે. અશોકના છઠ્ઠા ધર્મલેખમાં લોક કલ્યાણનાં વિચારો રજુ થયેલા છે. એનાં બીજા ધર્મલેખમાંથી માનવચિકિત્સા, પશુચિકિત્સા, કુવાઓનું નિર્માણ વ્રુક્ષારોપણ વગેરે માહિતી પરથી કહી શકાય કે તે પ્રજા કલ્યાણ માટે તત્પર રહેતો હતો..

તે જ પ્રમાણે રુદ્રદામન અને સ્કંદગુપ્તનાં લેખમાં સુદર્શન તળાવની, અતિવૃષ્ટિનાં કારણે તળાવની પાળ તૂટ્યા પછી કરેલું સમારકામ, પૂલ બંધાવાની માહિતી વગેરે બાબતો પરથી કહી શકાય કે તેઓ લોક કલ્યાણમાં આદર્શ ધરાવતા હતાં.

સમાપન:

ગિરનારનાં શિલાલેખનું ગુજરાત તેમજ ભારતમાં નહિ પરંતુ વિશ્વભરમાં તેનું ખુબ જ મહત્વ રહેલું છે. તેમાંથી આપણને પ્રાચીન સમયની જુદી-જુદી આધારભૂત માહિતી મળે છે. પ્રથમ કક્ષાનાં સાધન તરીકે આ સ્ત્રોત (ગિરનારનો શિલાલેખ) નો ઉલ્લેખ કરી શકાય. આ માત્ર એક જ સાધન પરથી આપણને ૮૦૦ વર્ષનો ઈતિહાસ જાણવા કે લખવા માટે આપણને ખુબ જ ઉપયોગી થયી પડે છે. તેમાં કોઈ શંકા નથી.

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

CULTURAL HERITAGE OF GUJARAT

Prof. Sanobar Shekh

Assistant Professor,

Department of English,

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Prof. Ashwini R. Barbate

Assistant Professor,

Department of English,

Maniben M. P. Shah Mahila Arts College, Kadi

Abstract-

Located along the western coast of India, Gujarat is the fifth-largest state of the country. The state has preserved its ancient history, culture and traditions since ages past. Recognized easily through its energy, colors and amiability, Gujarat is the ninth most populated state of India. To understand the absolute diversity and unique culture of Gujarat, we dive into the various aspects that define the state and its people. The state of Gujarat is a trove of rich heritage and cultural history. The structures and monuments built with ancient technology stand tall in their domineering stature. The city of Siddhpur, for example, displays the relics of old centuries through its colorful mansions that belong to the Dawoodi Bohra Muslim community. The ancient city of Baroda (now, Vadodara) is where the royal family of Gaekwad established their kingdom in the 18th century. The sweeping Laxmi Vilas Palace located in this city displays Indo-Saracenic architecture. There are several other brilliant palatial buildings like the Naulakha Palace, Prag Mahal Palace, Vijay Vilas Palace and Lakhota Palace which are treasured insights into the legacy of architectural marvels. The majestic mosque of Jama Masjid is situated in the city of Ahmedabad is an example of architectural ingenuity with its fine, intricate details and splendid design. The Sidi Bashir Mosque with the Jhulta Minara and the Sidi Saiyed Mosque are monuments of exquisite Islamic architecture.

Introduction-

The Uparkot Fort dates back to 319 BC and was built by Chandragupta Maurya. It exhibits several ancient structures including step-wells and Buddhist rock-cut caves. The Bai Harir ni Vav at Ahmedabad, the Adalaj stepwell and Rani Ki Vav at Patan are examples of spectacular step-wells that narrate fascinating tales of history. Most forts in Gujarat are made of stones, with arches and expansive gates adding to their grandeur. The design and layout were influenced by the methods of warfare that were prevalent during the time of its construction. Some famous names are those of Lakhota Fort in Jamnagar, Pavagadh Fort in Panchmahal District, Old Fort in Surat, Ilva Durga in Idar and Zinzuwada Fort in Rann of Kutch.

Mahatma Gandhi is also recognized as one of the state's most prodigious authors. Noted for their vigor and simplicity, Gandhi's writings in Gujarati have exerted a strong influence on modern Gujarati prose.

Heritage of Library: -

Much before the era of the printing press, books were written by hand, which are today known as manuscripts! And there's a whole library of manuscripts in Ahmedabad which has a collection of more than 4,000 manuscripts in Arabic and Persian languages. Interestingly, this library gets visitors who deal with history, from across the world. It is a favorite among history scholars and researchers because of its valuable books.

The Pir Muhammad Shah Library is the oldest library of Ahmedabad, located at Pankornaka. The library is on the premises of the tomb-shrine complex of Pir Muhammad Shah, a Sufi saint who was born in Bijapur in 1688 and migrated to Ahmedabad in 1711.

According to historian Rizwan Kadri, the library has many unexplored documents. "Most of the documents stored in the library are in Urdu and Arabic languages, which have not been explored so far. There are many untold stories there which need to be told," said the historian.

Kadri further said that the library itself, which was established so many years ago, has historic value. "The library has the original seal of Ahmad Shah and a book that belongs to his time. Interestingly, the library has a rare handwritten version of the Quran by Aurangzeb," Kadri added.

"This place doesn't have regular readers. But we do have regular researchers and scholars as it is a gold mine for aspirants. The library has more foreign visitors than locals. It has a collection of books which was founded more than 250 years ago with some 300 manuscripts," said the caretaker of the library. During his lifetime, Pir Muhammad Shah, along

with his devoted disciples, amassed a treasure trove of manuscripts and books, encompassing a wealth of academic and spiritual wisdom. This invaluable collection finds its residence in the esteemed "kutubkhana". The Pir himself was a gifted bilingual poet, penning abundant verses in Persian and Dakhani.

Today, the library stands as a testament to its illustrious past, harboring more than 4,000 manuscripts—the largest collection in Western India, alongside a rich trove of over 25,000 books. Its extensive catalog covers diverse subjects such as spirituality, Quran Knowledge, music, literature, history, geography, language, astronomy, astrology, agriculture and more.

Within its hallowed halls, one can explore literature in Urdu, Gujarati, Arabi, Parsi, Hindi, and English. The library features a special chamber dedicated to ancient manuscripts, some dating back 800 years, as well as a display of Hazrat Pir Mohammad Shah's personal belongings, carefully encased in glass to ensure their preservation.

Translations of sacred texts and unique manuscripts

The library's treasures extend beyond its own collection, offering translations of sacred texts such as the Bible, Rigveda, and Geeta. Visitors are also privileged to behold unique manuscripts, including a handwritten Quran by the illustrious Mughal Emperor Aurangzeb.

This historic repository not only embodies a wealth of knowledge, wisdom, and heritage but also exudes an aura of serenity and tranquility. Explore the mosque, wander through the tranquil courtyard, lose yourself in the pages of ancient tomes, marvel at rare manuscripts, and surrender to the enchantment of bygone era. A captivating journey back in time wait within these hallowed walls.

The oldest library of Ahmedabad, **Hazrat Pir Mohammad Shah Library**, is blessed with quietness of the mosque that surrounds it. Ahmedabad has internationally carved its identity on the globe through the numerous mosques dotted across the city.

Traditional Dresses of Gujarat

The traditional dress of Gujarati culture often has tie-dye or block prints. The Patola silk forms an essential part of the attire representing Gujarati culture. The vibrant women's costume of Chaniya Choli is significant during festivities, especially the Navratri Mahotsav. It is a long, heavy skirt worn with a blouse and a dupatta called Chunni, all embedded with mirror work. Abhas is the representative traditional outfit worn by women of Kutch.

The men usually wear Kurta and Dhoti. The cotton Chorno pants are light and are very suited for the hot climate. Their Kediyu top is a frock-like, colorful clothing usually worn during joyous festivities. They often wear a headgear called Phento.

The gorgeous silk saree of Gharchola with its zari-embroidery and the white Panetar saree with its red bandhani border are traditional bridal attire. The Kurta of the groom, on the other hand, is adorned with intricate embroidery.

Gujarat Food Culture

The cuisine of Gujarat is primarily vegetarian. The conventional meal consists of roti, rice, dal and vegetable preparation. A sweet dish like 'gur' or jaggery and Aam Shrikhand follows after as dessert. Gujarat's most traditional and authentic delicacies include Dhokla, Thepla, Dal Dhokli, Undhiyu, Fafda, Handvo, Ganthia, Khandvi and Gujarati Khadi. Pickles, Farsans and Chutney are great accompaniments for heavy meals. The conventional dinner of a Gujarati includes khichdi-kadhi or bhakri-shak.

Fairs and Festivals of Gujarat

Gujarat is characterized by invigorating cultural festivals that are a reflection of its diverse population. People from other states visit Gujarat to witness and participate in the grand celebration of festivals like Navratri Mahotsav, Diwali, Rann Utsav, Rath Yatra and Makar Sankranti.

The Dang Darbar Fair is organized to honor the rulers and leaders of villages who gathered for Durbar during the British rule in India. It is held in the Dangs district, of a mostly tribal population. Some other important fairs that are organized in the state include Shamlaji Mela, Bhadra Purnima Utsav and Mahadev Utsav.

The Rann Utsav is a carnival of exquisite arts and crafts, music, dance and the natural brilliance of the white Rann. Through its thorough execution and excellent designing, the culture of the state is represented in all its colors.

Tourism in Gujarat

The cities of Gujarat are its cultural pride. The ancient Dwarka, its first capital, is one of the sacred 'Char Dham' Hindu pilgrimage sites.

In 2017, Ahmedabad was declared as India's first UNESCO World Heritage City. It is an abode of a diverse community of people about Hinduism, Islam and Jainism. Gandhi's Ashram is a historically significant place of tourist attraction in Ahmedabad. Other important places include the city of Siddhpur, the hill station of Saputara (or "abode of serpents"), and the dockyard and trading center of Harappa, Lothal.

Gujarat is a state of the magnificent history of architectural wonders. And such is reflected in its numerous places of worship. The Sun Temple at Modhera village was built by the rulers of the Solanki dynasty in the 11th century. The pilgrimage destinations of

ISBN-978-81-969178-0-7
First Edition

Dwarkadhish Temple, the Somnath Temple and the Shatrunjaya Hill Temples are renowned all across India.

There are several wildlife and bird sanctuaries located in Gujarat. The Velavadar Blackbuck National Park prides itself in the largest population of Blackbuck and the rare, spiral-horned Indian antelope. The Nalsarovar Bird Sanctuary, Gir National Park and the Narara Marine National Park are some other attractive sites.

The great semi-arid region of Rann of Kutch is a major cultural and tourist attraction. Besides, Sabarkantha district's Polo Forest and Idar Hill Fort are must-visit for history lovers.

Gulf of Khambhat

Gulf of Khambhat, trumpet-shaped gulf of the Arabian Sea, indenting northward the coast of Gujarat state, western India, between Mumbai (Bombay) and the Kathiawar Peninsula. It is 120 miles (190 km) wide at its mouth between Diu and Daman, but it rapidly narrows to 15 miles (24 km). The gulf receives many rivers, including the Sabarmati, Mahi, Narmada (Narbada) and Tapti. Its shape and its orientation in relation to the southwest monsoon winds account for its high tidal range (40 feet [12 meters]) and the high velocity of the entering tides. Shoals and sandbanks are treacherous to navigation, and all the gulf ports have suffered from silting caused by tides and flood torrents from the rivers. On the eastern side of the gulf are Bharuch, one of the oldest Indian ports, and Surat, identified with early European commercial contacts with India. The town of Khambhat is at the head of the gulf. Although the importance of the gulf ports has been only local, the discovery and exploration of oil—particularly near Bharuch, around the head of the gulf, and in the offshore Mumbai High field—has caused a commercial revival in the region.

Occupation in Gujarat

The chief occupation of the state is agriculture people primarily engage in farming crops like rice, wheat, sugarcane, millet and cotton. Milk and dairy products are also significant outputs. Industrial products like cement and petroleum provide a major contribution to the economy. The automobile industry, pharmaceuticals and tourism generate significant income for the people of Gujarat.

The film industry of Gujarat has always brought distinct forms of cinematic art other than mainstream entertainment. It is a major regional and vernacular film industry of India. Its first movie was in 1932, titled 'Narsinh Mehta'.

The people of Gujarat have preserved its customs and traditions despite the influence of modernization. They form an ethnically diverse community with their unique histories and practices. The state's identity adhered to the life of the people.

References: -

1. Culture of Gujarat: Exploring the Rich Heritage, Art, Music, Food and Festivals (caleidoscope.in)
2. Into the oldest library of Ahmedabad: Hazrat Pir Mohammad Shah Library (knocksense.com)
3. Hazrat Pir Mohammad Shah Library Ahmedabad, mosque (creativeyatra.com)
4. Ahmedabad: 250-year-old library preserving history (dnaindia.com)